

Det medeltida prästerskapets civila dräkt

En undersökning av nordiska testamenten och kyrkans regler rörande prästernas klädsel

Präst som välsignar mat med vigvattenkvast. 1300-talets mitt.

Anders Lindkvist

RE-III religionshistoria

HT 2008

Handledare: Gudmar Anéer

Dalarnas Högskola

Innehållsförteckning

Inledning.....	3
Syfte och Frågeställningar.....	3
Avgränsningar.....	3
Metod.....	4
Källor och litteratur.....	5
Testamenten som källa.....	8
Bilder som källmaterial.....	9
Arkeologiska fynd som källor.....	10
Dräkthistorisk bakgrund.....	11
Materialen i testamentena.....	11
Dräktens uppbyggnad och material 1200-1400.....	12
Mansdräktens uppbyggnad.....	13
Undersökning av prästerskapets dräkt år 1218-1418.....	14
Undersökningens disposition.....	14
Underkläder.....	14
Benbeklädnad.....	14
Mellanplagg och överplagg.....	16
Kjortel.....	16
Kjortlar med hätta.....	19
Cotehardie.....	20
Corseto.....	21
Colobium.....	21
Stack.....	21
Tröja.....	22
Kordhumblæ.....	22
Kylt.....	22
Surcotte.....	22
Pellicum.....	24
Gardecorps.....	25
Tabard.....	25
Ytterplagg.....	26
Mantel och kappa.....	26
Manteln i källorna.....	26
Kappan i källorna.....	26
Skillnader mellan mantel och kappa.....	27
Togam.....	29
Huvudbonader och bälten.....	30
Hätta.....	30
Almucium.....	31
Bälten.....	32
Den katolska kyrkans bestämmelser rörande prästers dräkt.....	34
Kläderna i testamentena i förhållande till färg.....	37
Kläderna i testamentena i förhållande till skärning och tillbehör.....	38
Sammanfattande resultat.....	41
Framtida forskning.....	43
Källor.....	45
Bilagor.....	50

Inledning

Kläder kan tala om vem man är, var man kommer ifrån, vad man sysslar med och vilken social status man har. Det kan också tala om vilka konventioner man följer i samhället. Denna uppsats ska till stor del handla om just detta. Mycket forskning kring prästers kläder rör det stora materialet som finns om den liturgiska dräkten, men få har ställt frågan om hur de som präster, kyrkherdar, kaniker och biskopar klädde sig. Hur de klär sig säger mycket om hur de mötte sin omvärld och hur de relaterade till den. Religion och mode har ett komplext förhållande till varandra, närmast styvmoderligt, där den förstnämnda ständigt försöker hålla den andra i schack, ibland under nära absurda former.

Detta är också ett spännande sätt att närma sig de medeltida kristna företrädarna. Kyrkan har många gånger likt den gode herden försökt att få flocken att uppträda anständigt. Men vilket genomslag har dessa regler om herdarna själva ser mellan fingrarna med sitt egna leverne? Man kan fråga sig vilket genomslag deras lära hade.

Medeltida materialhistoria och dräkthistoria i allmänhet finner jag som mycket intressant. Det är inget nytt ämne för mig att skriva om, min C-uppsats i historia hette: *Bland surcoter, struthättor och cotehardies. En bildanalys av den nordeuropeiska mansdräkten åren 1300-1350*¹ och var ett försök till att kartlägga mansmodet under en kort period som enligt mig är den mest intressanta perioden i det medeltida modets utveckling. Denna uppsats gav mig många nya uppslag, främst för en kommande D-uppsats i historia, men när turen kom till denna uppsats undrade jag hur jag skulle kunna knyta an till detta ämne. Lösningen gav mig möjligheten att bryta ny mark och närma mig den nordiska religionshistorien genom att direkt undersöka det medeltida källmaterialet.

Syfte och Frågeställningar

Syftet med undersökningen är att kartlägga prästerskapets civila dräkt i den nordiska kultursfären mellan åren 1215-1418 men också att undersöka hur detta svarar mot kyrkliga konventioner angående prästers civila klädedräkt. Mina frågeställningar är:

1. Vad har prästerskapet för typ av civila kläder mellan åren 1215-1418?
2. Hur väl följer prästerskapets civila kläder rådande mode?
3. Hur väl följer prästerskapets civila klädedräkt kyrkans konventioner rörande prästers civila dräkt?

Avgränsningar

Dräkthistoria är ett stort ämne som inbegriper inte bara kläders utseende genom tiderna utan många fler faktorer. Jag anser att det belyser material- och hantverkshistoria, genus, maktpolitik och status, sociologiska konstruktioner samt religionshistoriska ämnen. I denna uppsats kommer det sistnämnda i särskild dager enligt mig. Jag har valt att begränsa undersökningen på fyra olika sätt, för det första tidsmässigt, för det andra geografiskt, för det tredje historiskt kontextuellt och för det fjärde källmässigt. Ännu en avgränsning är begränsning till det manliga könet eftersom medeltidens prästerskap uteslutande var män.

Den tidsmässiga avgränsningen är lagd efter två viktiga kyrkomöten, Laterankonciliet år 1215 då de första ordentliga reglerna läggs rörande prästers kläder och kyrkmötet i Konstanz år 1414-1418 då

¹ Lindkvist (2008)

reglerna ändras och ges mindre plats i den kyrkopolitiska debatten.² Det är också en lämplig avgränsning ur källperspektiv då det medeltida nordiska materialet är någorlunda rikt under denna period när det gäller testamenten och kyrkomöten. Det äldsta nordiska testamentet där någon ur prästerståndet testamenterar kläder är från år 1275 och kyrkomötet i Tälje år 1279 är första kyrkomötet som nämner prästernas kläder.³ Mängden lösörestestamenten minskar dessutom kraftigt mot slutet av 1300-talet och efter 1421 finns inga svenska eller norska testamenten som beskriver kläder.⁴

Den geografiska avgränsningen är huvudsakligen gjord efter de källor som finns tillgängliga. De nordiska medeltida skriftliga källorna är av lagom omfattning och lätta att överskåda då de flesta är publicerade på Internet och digitalt sökbara. Språket är också en viktig faktor då fornskandinaviska språk är förhållandevis lättlästa för mig som svensktalande. De flesta testamentena är skrivna på medeltidslatin men med hjälp av nyckelord och ordbok är det lätt att förstå och hitta i texten. Testamenten är också enkla att läsa eftersom de är uppräkningslistor med korta isolerade meningar. Materialet är inte helt avgränsat till Sverige, Danmark och Norge eftersom man ofrånkomligen måste referera till kyrkan som en under medeltiden högst alleuropeisk företeelse med ett landsöverskridande kontaktnät och övervakningsområde. Primärmaterialet det vill säga testamentena är emellertid endast svenska, danska och norska.

Med att avgränsa den historiska kontexten vill jag lägga fokus på dräktskicket mer än på prästernas generella livssituation under medeltiden. Däremot ämnar jag som nämnt innan att genom frågeställningarna kartlägga hur prästernas kläder överensstämmer med påvedörets regler.

Jag har valt att använda nordiska testamenten som primärkälla. De nordiska medeltida källorna är knapphänta och när det gäller prästerskapets kläder i en nordisk kontext så är testamenten den mest innehållsrika källan. För att komplettera materialet använder jag mig också av europeiska motsvarigheter och källor eftersom de lokala kyrkliga reglerna i Europa till stor del utgår från de allmängiltiga kyrkomötena.⁵ Det nordiska bildmaterialet är mycket litet och kompletteras därför av bilder från ett nära europeiskt område.

Jag har i testamentena valt att välja bort lösören som inte är kläder eftersom det ibland är svårt att säga vad de ska användas till såsom tyger, pälsar och smycken. Skor tas inte upp annat än vid behandlandet av hosor. Testamenten med präster som mottagare av kläder har jag inte haft möjlighet att undersöka av tidsmässiga skäl.

Metod

Jag har valt att analysera mitt material både kvantitativt och kvalitativt. Det är kvantitativt i den mening att materialet måste sammanställas för att uppfylla frågeställningarnas deskriptiva karaktär. Genom att uppvisa plaggens färger, former och karaktär så åstadkommer man en generell bild av vad som bars av prästerna. Många av reglerna grundar sig i exempelvis klädfärg och genom att kartlägga materialet kan man undersöka prästerskapets inställning till reglerna. Med detta undersöks också eventuella attitydförändringar över tid. Materialet bör också kvalitativt undersökas och tolkas för att kunna sättas i ett relevant historiskt sammanhang. För att förtydliga det kvantitativa materialet har jag i vissa fall, när materialet är talrikt, ställt upp tabeller i texten. Tabellerna talar om plaggets kvantiteter och variationer. De är alltid indelade i två segment, tiden före och efter år 1335.

2 Izbicki (2005) s.114

3 DS 692

4 Andersson (2006) s. 22f

5 Izbicki (2005) passim

Denna indelning är gjort för att runt denna tidpunkt händer en stor omsvängning i modet. Klädesdräkten för mannen går ifrån lång och ledig till kort och åtsittande.

För att visualisera materialet använder jag medeltida bildmaterial och kompletterande europeiskt skriftligt och arkeologiskt material.

Källor och litteratur

Min viktigaste källa är medeltida testamenten och urkunder. Medeltidsdokumenten, så kallade diplom, publiceras i Sverige av Svenskt Diplomatarium, *Diplomatarium Suecanum*⁶, i Norge av Norskt Diplomatarium, *Diplomatarium norvegicum*⁷ och i Danmark av Danskt Diplomatarium, *Diplomatarium Danicum*. På grund av tillgänglighet och tidsbrist har jag endast använt mig av testamenten som finns utgivna i Diplomatariumen. Det finns en lucka mellan 1374 och 1400 i det svenska materialet som inte kommit i tryck,⁸ på grund av detta så finns materialet ej med i undersökningen.

När det kommer till de danska källorna är tillgängligheten något knappare, det danska diplomatariumet har ännu inte publicerats i sin helhet på Internet. Endast källor från år 1401 och framåt finns publicerade på hemsidan.⁹ För att komma åt äldre danska testamenten har jag använt mig av Kr. Erslevs publikation *Testamenter fra Danmarks middealder indtill 1450*¹⁰ som ordagrant återger åtskilliga för arbetet intressanta testamenten.

Alla testamenten med testamentorer ur prästståndet mellan ovan nämnda år, totalt 91 stycken, är undersökta. Jag har tagit viss hänsyn till prästernas sociala ställning för att ge materialet en mer rättvis bild. Det är en högre förekomst av höga ämbeten varav kaniker är den största. Till kategorin övriga räknas en liten skara personer som inräknas i prästståndet på grund av sin utbildning och funktion såsom ärkedjåknar, skolastiker och vikarier.

Svenska testamenten

år	antal testamenten	präst	kyrkoherde	prost	dekan	korbroder	kanik	biskop	övriga
1218-1335	18	4		2	1		10	1	1
1335-1418	27	3	4		1		14	3	1

Norska testamenten

år	antal testamenten	präst	kyrkoherde	prost	dekan	korbroder	kanik	biskop	övriga
1218-1335	2					1		1	
1335-1418	9	1				7	1		

Danska testamenten

år	antal testamenten	präst	kyrkoherde	prost	dekan	korbroder	kanik	biskop	övriga
1218-1335	5	1			1		1	1	1
1335-1418	30	4		1	1		13	9	6

Viktiga primärkällor för arbetet är besluten om prästers kläder från kyrkomötena under perioden 1215-1418, Fjärde Laterankonciliet år 1215, konciliet i Wien år 1311-1312 och konciliet i Konstanz år 1414-1418. Protokollen från dessa finns publicerade i originalspråk och i engelsk översättning på

6 DS

7 DN

8 Andersson (2006) s. 22

9 <http://www.diplomatarium.dk/>

10 Erslev (1901)

Internet.¹¹ Under perioden förs också mindre lokala kyrkomöten som berör ämnet, dessa finns sammanfattade i dräkthistorikern Thomas Izbickis artikel *Forbidden colors in the Regulation of Clerical Dress from the Fourth Lateran Council (1215) to the Time of Nicholas of Cusa (d.1464)*.¹² Det finns även ett svenskt kyrkomöte i Telge 1279 som benämner förhållningsregler rörande prästerskapets dräkt. Protokollet från detta möte återfinns i sin helhet i Svenskt Diplomatarium.¹³

Utöver finns två gåvobrev, dels ett engelskt från Richard III till en norsk biskop där han ger material till att sy upp klädesplagg till präster och dels ett gåvobrev mellan en norsk biskop och en isländsk biskop som innehåller kläder.¹⁴ Det isländska diplomatariumet har använts för att lyfta fram ett isländskt kyrkobeslut från år 1357. Hela det isländska diplomatariumet, *Diplomatarium Islandicum*¹⁵ finns tillgänglig på Internet som PDF.¹⁶ Som hjälp att förstå det isländska kyrkobeslutet användes en D-uppsats i medeltidsarkeologi som behandlar hättor i nordisk kontext, ”*paa en Stang Struden efter hannem bære*” *Forskning på hetter og struthetter fra Nordens middelalder* skriven av Vera Hügel.¹⁷

För att tolka det medeltida källmaterialet har jag använt mig av J. Fritzners *Ordbog over det gamle norske sprog* och K. F Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* vilka båda finns tillgängliga på Internet.¹⁸ Två Internetbaserade översättningsprogram har använts, *LATdict*¹⁹ och *Latin-English Dictionary Program Words -Version 1.97FC*.²⁰ *The Catholic Encyclopedia* har använts för liturgisk terminologi och historia.²¹ Vid undersökandet av almucium har internetbaserade *British Encyclopedia*²² använts.

Det är inte mycket skrivit på detta område men dräkthistorikern Eva I. Anderssons avhandling *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*²³ är viktig i sammanhanget då hon har beskrivit dräktskicket i Sverige och Norge med testamenten som huvudsaklig källa. Andersson ger också en viktig källkritisk aspekt på medeltida testamenten som historisk källa. På den historiska anläggningen Middelaldercentret har också en serie artiklar skrivna av Camilla Luise Dahl rörande textilhistoria publicerats, *Middelalderdragter Seks arbejdsapirer 2001-2005*.²⁴ Dessa lyfter fram mycket av det danska materialet och nordiska materialet. Här finns också viktiga artiklar rörande testamenten och den medeltida nordiska dräktterminologin.

För att komplettera det medeltida skriftliga materialet har samtida bildmaterial använts. Dels bilder ur manuskriptkällor, dels bilder ur böcker rörande medeltida bildkonst. Manuskripten beskrivs kort nedan.

Oxfords universitet har också digitaliserat MS. Bodl. 264, *The Romance of Alexander*²⁵ som är

11 Lateran Council IV : 1215 A.D, Council of Vienne : 1311-12 A.D

12 Izbicki (2005)

13 DS 692

14 DN 9

15 DI

16 Internet Archive (2001)

17 Hügel (2005)

18 Språkbanken(2008). ”Söderwall och Schlyter Ordböcker över svenska medeltidsspråket”, Enhet for digital dokumentasjon ved HF (2006). J.Fritzners ordbok over Det gamle norske sprog, dvs. norrøn ordbok

19 LATdict (2008)

20 Words (2006)

21 The Catholic Encyclopedia (2008)

22 Classic Encyclopedia (2006)

23 Andersson (2008) passim

24 Dahl (2005)

25 MS. Bodl. 264 (2000)

samlade legender om Alexander den store. Verket är skrivet och illustrerat av den flamländska illuminatören Jehan de Grise och hans verkstad åren 1338-44.

Franska nationalbiblioteket har en särskild bilddatabas där flera manuskript finns publicerade.²⁶ Det franska manuskriptet *Lancelot du Lac*, *BNF Richelieu Manuscrits Français 122*²⁷, vilket är en legend om Sir Lancelots bragder är daterad till perioden 1340-1350. Också det tidiga 1300-talsmanuskriptet *BNF Richelieu Manuscrits Français 60*²⁸ och *BNF Richelieu Manuscrits Français 8*²⁹ från 1300-talets tredje fjärdedel ingår i samlingen. Den första innehåller grekiska hjältesagor och den andra bibliska berättelser.

St. Johns Colleges bibliotek har publicerat tre manuskript daterade till 1300-talets första hälft,³⁰ *A.4 Guido de Baysio*³¹ som är ett engelskt manuskript, *B.9 Wace*³² och *K.21 Cantica, hymns etc*³³ som är en bok med biblisk uppbyggelse och hymner.

Milton S. Eisenhower Library på The Johns Hopkins University³⁴ har publicerat manuskriptet *Walters 143*³⁵ daterat till omkring 1325-1350. Det är en avskrift av Romanen om rosen.

*Codex Manesse*³⁶ är manuskript som tillhört den schweiziska adelsfamiljen Manesse. Det är en antologi med 140 poeter. Bokens datering är något omstridd, på universitetsbiblioteket i Heidelbergs hemsida där manuskriptet är hämtas ges dateringen år 1305-1340.³⁷

I manuskriptsamlingen *Western European Illuminated Manuscripts* finns ett urval av 1700-tals boksamlaren Peter Dubrowskys medeltida manuskript³⁸. Härur har jag använt manuskriptet *Lo Breviari d'amor* från 1320-1350.³⁹

Utöver dessa manuskript har jag använt mig av enstaka bilder hämtade ur olika bildverk och referensböcker som behandlar medeltida mode och konsthistoria. Särskilt viktig är engelska verket *Medieval Panorama*⁴⁰ som genom medeltida avbildningar visar det medeltida livet.

Det finns också en del textilarkelogiskt material publicerat som periodens dräktskick i allmänhet. Främst är textilarkeologen Else Østergårds bok *Woven into the Earth Textiles from Norse Greenland*,⁴¹ som behandlar grönländska textilfynd från en norsk medeltida bosättning. När det gäller svensk forskning är textilarkeologen Margareta Nockerts bok *Bockstensmannen och hans dräkt*⁴² central. Jag också använt mig av arkeologerna Elisabeth Crowfoot, Frances Pritchard och Kay Stanilands bok *Medieval finds from excavations in London: 4 Textiles and Clothing c.1150-*

26 Gallica Bibliothèque Numérique (2007-11-14)

27 Français 122 (2007-11-14)

28 Français 60 (2007-11-14)

29 Français 8 (2007-11-14)

30 St. Johns College (2004) Medieval Manuscripts

31 A.4 Guido de Baysio (2007-06-20)

32 B.9 Wace (2007-06-20)

33 K.21 Cantica, hymns etc (2007-06-20)

34 Roman de la Rose Digital Surrogates of Three Manuscripts (2007-12-14)

35 Walters 143 (2007-12-14)

36 Codex Manesse (2007-11-14)

37 Universitätsbibliothek Heidelberg (2007-07-30) Codex Manesse

38 Voronova & Sterligov (2003) s.186

39 Lo Breviari d'amor (2003)

40 Bartlett (2001)

41 Østergård (2004) passim

42 Nockert (1997) passim

c.1450.⁴³ Denna skrift sammanfattar och analyserar textilfynd som är gjorda i London. En annan viktig källa för arkeologisk information är den amerikanska historikern Marc Carlssons hemsida *Some Clothing of the Middle Ages -Historical Clothing from Archaeological Finds*⁴⁴ vilken redovisar de flesta kända medeltida dräkter som finns bevarade med principskisser.

Som kompletterande litteratur har jag använt mig av olika dräkthistoriska verk och artiklar. Särskilt konstvetaren Margareta Scotts *Medieval Dress & Fashion*,⁴⁵ dräktssömmerskan och historikern Stella Mary Newtons *Fashion in the Age of the Black Prince - A study of the years 1340-1365*.⁴⁶ Konsthistorikern Odile Blancs artikel ”The invention of Fashion in the Fourteenth Century”⁴⁷ handlar om modets utveckling under 1300-talet och är publicerad i antologin *Encountering Medieval textiles and Dress: objects, texts, images* i bokserien *The New Middle Ages*.⁴⁸ Dräkthistorikern Robin Nethertons ”The Tippet: Accessory after the Fact”⁴⁹ som behandlar ärmavslutningar under 1300-talet och historikern Susan M. Carrol-Clarks ”Bad habits: Clothing and Textile References in the register of Eudes Rigaud, Archbishop of Rouen”⁵⁰ som lyfter fram dräkthistoria genom ett visitationsregister. Dessa artiklar återfinns i volym 1 av bokserien *Medieval Clothing and Textiles*.⁵¹ I volym III av samma bokserie finns också John Oldlands artikel ”The Finishing of English Wollens 1300-1550”⁵² som behandlar tygtillverkningen i England.

Slutligen har jag också använt böcker som rör konsthistoria. Konsthistorikern Gabriel Mandels *Romanskt och gotiskt bokmåleri*,⁵³ konsthistorikern Lena Liepes bok *Den medeltida kroppen Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid*⁵⁴ och samlingsverket *Gotik Arkitektur, Skulptur, Måleri*⁵⁵ har jag valt att använda mig av. I sistnämnda volym har främst konsthistorikern Ehrenfried Kluckerts artikel ”Gotiskt Måleri”⁵⁶ använts. Jag har också använt mig av den engelske konsthistorikern Charles Boutells *Monumental Brasses and Slabs of the Middle Ages*⁵⁷ om europeiska gravmonument.

Testamenten som källa

Testamenten är det juridiska dokumentet som beskriver en persons önsknings efter att denna gått bort. Här beskrivs vad som ska göras med personens tillgångar och tillhörigheter och hur de ska förvaltas. Egendom testamenterades till släkt och vänner men också till andra institutioner varav kyrkan var den största.⁵⁸ Testamenten fungerade som viktiga juridiska dokument inte bara vid arvskiften utan också vid tvister och jordbyten, därför menar Andersson att många finns bevarade.⁵⁹

Det är svårt att bestämma hur väl testamentena speglar sin samtids dräktskick. Det finns ett antal kritiska punkter som måste tas i beaktande. Det första är vem som upprättar testamentena, det andra

43 Crowfoot, Pritchard & Stanilands (2006) passim

44 Carlson (2007-11-09)

45 Scott (2003)

46 Newton (2002)

47 Blanc (2002)

48 Koslin & Snyder (2002)

49 Netherton (2005)

50 Carrol-Clark (2005)

51 Netherton & Owen-Crocker (2005)

52 Oldland (2007)

53 Mandel (1964)

54 Liepe (2003)

55 Toman (2000)

56 Kluckert (1998)

57 Boutell (1847)

58 Andersson (2006) s. 23

59 Andersson (2006) s. 23

vilket samhällskick personen tillhör och vilket urval denna person gjort bland sina tillhörigheter.

Det är huvudsakligen testamenten från välbärgade och bildade personer som finns bevarade, de rika därför att de hade gott om tillgångar och lösören som måste delas upp och de bildade för att de hade möjligheten att upprätta ett testamente. Prästståndet kan betäcknas som speciellt i sammanhanget då de kunde ha mindre tillgångar men deras bildning gjorde möjligt att upprätta testamenten.

Prästernas testamenten står för en stor del av de bevarade materialet och ger därför en bra bild av deras tillhörigheter och i synnerhet kläder. Jag tycker det går att skönja en större spännvidd mellan hög och låg inom denna samhällsklass än hos övriga medeltida stånd, från sockenprästen till ärkebiskopen. Problematiken å andra sidan är att de flesta testamentena är skrivna av dem som satt på de högsta posterna inom kyrkan som kaniker och biskopar. Därför är det viktigt att ta i beaktande vilken kyrklig position personen har för att få en så rättvis bild som möjligt. Att undersöka prästerskapets dräktskick medför också en annan problematik; att deras kläder har en dubbel natur, dels en vardaglig klädsel och dels den liturgiska dräkten som används i gudstjänsten. Flera testamenten nämner båda formerna varför det blir viktigt att reda ut klädesbegreppen. Många präster testamenterar bort till synes privata liturgiska plagg eller preciserar att en viss del av arvet ska användas till liturgiska uppsättningar kläder⁶⁰

Varje testamente omnämner olika mängder kläder. I det allra högsta skiktet av aristokratin kan kläder få stryka på foten i testamentet till fördel för större tillgångar och egendomar. Bland de mindre välbärgade omnämns olika kläder desto mer. Detta är en tendens som syns, enligt Andersson, även hos profana personers testamenten.⁶¹ Regeln är emellertid inte konstant; många högre dignitärers testamenten också är mycket omfattande och innehåller stort som smått.⁶²

Testamenten är också problematiska i det hänsyn att de inte berättar särskilt mycket om plaggens användande och historia. Plagg benämns ofta endast vid namn utan attribut, medan de ibland omnämns med exempelvis färg, material och foder. Vid få tillfällen ger givaren upplysningar om plagget använts i dagligt bruk, om den är sliten, gammal, ska repareras eller är extraordinär i utseende och kvalitet. Det enda som går att fastställa är att plagget är av någon anledning tillräckligt värdefullt för att testamenteras. Andersson upplyser om att alla klädesplagg under medeltiden var värdefulla då de var tidskrävande och omständliga att tillverka.⁶³

Bilder som källmaterial

Bildmaterial är ett viktigt komplement för att belysa de knapphänta upplysningarna som ges i testamentena. Bilder ger värdefull information kring hur dräkten ser ut i sin helhet och hur den bars. Den ger liv åt de historiska brottstycken som delges av skriftligt och arkeologiskt material. Det föreligger också en källkritisk problematik runt manuskriptbilder beroende på textens innehåll och adressat. Om bildkällans objektivitet resonerar dräkthistorikern Eva Andersson:

Bilden ger information om *hela* dräkten, inte bara enskilda plagg, och även av vilket utseende som sågs attraktivt vid det givna tillfället. En beskrivning av samma kläder och ideal lämnar betydligt större utrymme för tolkning och bilden framstår därmed som en mer objektiv källa. Detta är emellertid en skenbar objektivitet då bilder i de allra flesta fall avbildar det *ideala* utseendet. De kan därför inte utan vidare användas som källa till hur människor verkligen var klädda och såg ut sina kläder.⁶⁴

60 ex. DS 1968

61 Andersson (2006) s. 23

62 ex. DS 4716

63 Andersson (2006) s. 24

64 Andersson (2006) s.27f

Här återspeglar Andersson för- och nackdelar med bilder som källa. Bilderna visar ofta ideal och inte vad som alltid generellt bars. Däremot är det relativt säkert menar Andersson vidare att konstnären har hämtat inspiration från omgivningen runt omkring och ”att de [bilderna] vid behov anpassades så att de avbildade människor och deras aktiviteter på ett sätt som var bekant för beställaren eller betraktaren.”⁶⁵ Detta förhållningssätt leder förhoppningsvis till att betraktaren räknar med att mycket av de ideal som avbildas har sin bakgrund i modemässiga ideal. Bildens kontext är viktig och ibland tydlig i bilderna, som när religiösa gestalter avbildas, hur onda och goda representeras. I tolkningen av bilden bör betraktaren ta de samtida normer som omger bildens kontext i beaktande för att inte råka tolka bilden anakronistiskt.

Eva C. Keuls, professor i antik kultur, har använt mycket bildmaterial i sina undersökningar av det antika Aten. Hon menar att bildkällor är oförändrade alster som inte kopierats och gått igenom samma censur som skriftliga källor. Hon menar att bildmaterial är problematiskt men att vi med lämplig metod och jämförande har möjligheten att välja den bästa bland tolkningar.⁶⁶

Arkeologiska fynd som källor

Arkeologiska kvarlevor av kläder kan ge en mycket faktisk bild av hur ett plagg ser ut och är sammansatt. Problematik uppstår när kvarlevans kontext måste dokumenteras. Sällan kan forskaren med säkerhet binda samman föremål med ett direkt historiskt sammanhang annat än att fastställa i vilket eventuellt större sammanhang föremålet har spelat i. Enstaka plagg säger inte heller något om vilket plagg det bars tillsammans med utan denna information måste inhämtas från utomstående källor. Arkeologiska källor kan också vara svårdaterade desto mer de är tagna ur sin historiska kontext. Plaggen kan dessutom vara traderade, ärvda från en generation till nästa.

65 Andersson (2006) s.29

66 Keuls (1993) s. 2f

Dräkthistorisk bakgrund

Materialen i testamentena

Animaliska fibrer

Det viktigaste textila materialet som förekommer i källorna är olika tygkvaliteter av ylle. Generellt kan man skilja på två olika sorter, dels det lokalt tillverkade tyget som kallas vadmal och det importerade ylletyget, så kallat kläde. Ylletygerna var ofta valkade. Det innebär att man filtrar ihop tygets fibrer med mekaniskt tryck och vatten. Metoden gör tyget tjockare och tätare i strukturen. Till tunnare tyger till exempelvis foder behövde man inte valka tyget.⁶⁷

Vadmal tillverkades i lokalt i norden av bönder såväl som hos professionella vävare. De höll en grövre kvalitet än det importerade tyget på grund av sämre ullkvalité och brist på skråväsendets regler. Vadmal kunde också innehålla andra animaliska fibrer som get, nöt och kanin.⁶⁸ Det förekom att man exporterade vadmal från norden ut i Europa, exempelvis var vadmal en av Islands största exportvaror.⁶⁹

Det importerade tyget som tillverkades under skråväsendets reglementen i Europa höll en högre kvalitet. Klädet var ofta valkat och överskuret vilket innebar att man ruggade upp det färdigvalkade tyget och sedan klippte ner fibrerna som stack upp. Genom att upprepa denna procedur fick man ett blankt och lent tyg. Klädet färgades ofta i olika exklusiva färger. Detta tyg fick ofta namn efter orten eller landet det kom ifrån och flamländska och engelska städer var särskilt stora producenter.

I testamentena förekommer följande yllesorter:⁷⁰

Arras -Kläde från Arras i Flandern.

Borello -Latinskt ord för vadmal.

Brügge -Kläde från Brügge i Flandern.

Scharlakan -Det mest exklusiva flamländska klädet som överskars fler gånger för att bli extra slätt. Ordet syftar inte på scharlakansröd även om teorier finnes att mycket av scharlakansklädet färgades med det exklusiva röda färgämnet kermes.

Sayan -Billigare ovalkat ylletyg

Foderduk -Fodertyg som troligtvis är ovalkat.

Silfar -Billigare lättare ovalkat ylletyg.

Ylletyger kunde med fördel färgas i många olika färger. I materialet är blå, röd, brun och grön vanligast, men svart, vit, grå och gul-beige förekommer. Anledningen till den höga andelen av blå, röd, brun och grön är troligtvis inte för att de var generellt vanligast utan därför att de var exklusiva och färgstarka. Många plagg nämns utan färg vilket kan bero på att färgerna eller plagget var oansenligt eller inte speciellt i något annat hänseende.⁷¹ Det förekommer också tyger som kan tolkas som mönstrade, de kallas då *mixti coloris*, *mengdr* eller *variis coloris*. I arkeologiska fynd i nordeuropa har fragment av randigt, rutigt och brokadvävt tyg hittats.⁷²

67 Andersson (2006) s.38, Oldland (2007) s.98

68 Østergård (2004) s.62-75

69 Andersson (2006) s.203

70 Andersson (2006) s.200ff

71 Dahl (2005) s.8

72 Østergård (2004) s.62-75, Crowfoot, Pritchard & Staniland (2006) passim

Växtfibrer

I källmaterialet förekommer linne som användes i underkläder, så kallade linkläder. Lintyg liksom vadmalen framställdes lokalt. Lin behåller färg mycket dåligt varför det sällan färgades, det var inte heller ekonomiskt att färga ett så billigt tyg med starka, dyra färgämnen. Ett alternativ till lin var den något grövre hampan. I ett testamente förekommer också buckram som är ett speciellt stadigt fodertyg i linne eller bomull.

Siden

I materialet omnämns *serico* vilket är det latinska namnet på silke. Det var mycket exklusivt och importerades från olika producenter i Europa, främst Spanien⁷³ Under äldre medeltid dominerades sidenhandeln av asiatiska producenter. I källorna förekommer det främst som foder och nämns i färgerna blå, röd och grön.

Pälsverk

I prästernas testamente förekommer mycket pälsverk som främst användes som foder i kläderna. De vanligast förekommande är mård och gråverk, det vill säga ekorrens vinterpäls. Enstaka exempel av hermelin, varg och renskinn förekommer.

Dräktens uppbyggnad och material 1200-1400

Den medeltida dräkten byggdes upp efter en lager på lager-princip. Närmast kroppen bars linkläderna, *lineas vestes*.⁷⁴ Linnet hade också andra dräktmässiga användningsområden som huvuddok, förkläden och mellanlägg i kläder. Linklädernas utseende skiljer sig beroende på kön och behandlas mer ingående nedan. Över linkläderna bars en kjortel, *tunica*, som är ett plagg vanligtvis tillverkat i ylle. Kjorteln kunde vara åtsittande eller ha en ledig passform, likt en tröja eller en klänning. Den var långärmad och skymde linkläderna under, då dessa ovanligen syns på bild.⁷⁵ På benen bars lösa byxben, så kallade hosor, *caligas*.⁷⁶ De hosor som finns bevarade från medeltiden är av ylle men även skinn nämns som tänkbart material i norska källor.⁷⁷ Runt midjan bars ofta ett bälte och där hängdes ibland exempelvis en väska eller en kniv. Över kjorteln bars beroende på modermässiga eller klimatmässiga förhållanden ett överplagg, under medeltiden kallad *surcotte* eller *supertunika*.⁷⁸ Skärningen liknar kjorteln men kunde ha visst avvikande snitt, exempelvis vara ärmlös, båtringad eller försedd med slitsar.⁷⁹ Under senare delen av perioden har plagget ibland fickslitsar som gjorde det enkelt att nå föremålen i bältet under överplagget. Utöver detta bars beroende på situation och väderlek mantel eller dylikt överplagg i ylle. Till detta bars ibland också en slags hätta med slag på, liknande en lös luva i ylle. Detta plagg kallades även *kaprun* ifrån latinets *capucio*.⁸⁰

73 Crowfoot, Pritchard & Staniland (2006) s.19, 88

74 Andersson (2006) s. 52

75 Andersson (2006) s. 54

76 Andersson (2006) s.55

77 Andersson (2006) s.57

78 Newton (2002) s.4f

79 Nockert (1997) s.88

80 Andersson (2006) s.114

Mansdräktens uppbyggnad

Mannens linkläder består av en skjorta och brokar. Om linkläderns utseende vet vi endast ifrån bildmaterial då inga arkeologiska fynd finns bevarade.⁸¹ Utifrån bildmaterialet kan vi se att mannen bär en lössittande skjorta och ett par knälånga linnebyxor, brokor. Över brokorna drogs de åtsittande hosorna som på mannens dräkt var så långa att de bands upp i brokernas linning (se bilaga I:1). Hosorna kunde vara försedda med fot eller hållor under foten. Regelrätta byxor istället för hosor-brokor, har hittats i arkeologiska fynd från vikingatid och folkvandringstid men trängs undan av hosorna. Under 1400-talet växer de lösa hosorna samman och förvandlas till byxor. Mannens kjortel är mest väldokumenterad arkeologiskt sett, särskilt när flera kompletta eller delvis kompletta plagg finns bevarade.⁸² Dessa kjortlar har enkel tröjliknande skärning med långa ärmor och kilar i sidan, framtill och bak för att skapa bekväm vidd i plagget (se bilaga II:1). En kjortel som hittades i danska Moselund daterad till åren 1055-1200 har uppslitsade kilar framtill och baktill, vilket underlättar rörelse och ridning.⁸³ Uppslitsade kjortlar ses ofta i bildmaterialet och kallas bladkjortel i de isländska källorna.⁸⁴ Längden på kjorteln kan variera, från fotsid till en bit upp på låren (se bilaga I:2,3). Runt livet bars ofta ett bälte och ibland kan man se att bäraren har väskor som kan vara av läder eller tyg. Över kjorteln bars ibland en surcotte av varierande skärning, ibland heltäckande eller så att man kan skymta kjorteln under (se bilaga I:5). Mannen bar ofta en lös hätta med axelslag i olika storlekar (se bilaga I:9,10). En del slag räckte likt en poncho ner över överkroppen medan andra endast en liten bit ut på axeln.⁸⁵ Bildmässigt är hättan vanligare avbildad på män än på kvinnor under medeltiden, däremot vet vi att dessa plagg testamenterades till kvinnor.⁸⁶ Möjligen kan, enligt Andersson, anledningen till plaggets ovanliga förekomst i bildmaterialet vara att markera skillnaderna mellan könen.⁸⁷ Ofta avbildas mannen också med någon slags huvudbonad som kan vara en liten linnemössa som knyts under hakan så kallad coif eller fornsvenskans kveif,⁸⁸ eller olika sorters mössor eller hattar.

81 Andersson (2006) s.53

82 Nockert (1997) s.79-87

83 Andersson (2006) s.41; Nockert (1997) s.87

84 Nockert (1997) s.86

85 Scott (2003) s.46; Østergård (2004) s.207, 211-214

86 Andersson (2006) s.116

87 Andersson (2006) s.117f

88 Andersson (2006) s.114

Undersökning av prästerskapets dräkt år 1218-1418

Undersökningens disposition

Undersökningen följer en tematisk disposition i två delar. I den första delen beskrivs plaggen som står att finna i testamentena. Plaggen är uppdelade i ett antal övergripande huvudkategorier: underkläder, benbeklädnad, mellanplagg och överplagg, ytterplagg samt huvudbonader och bälten. Plaggen sätts också i en modehistorisk kontext. I andra delen redogörs för kyrkans regler rörande prästerskapets kläder och jämförs med klädesplaggen i testamenten.

Underkläder

Det som räknas till underkläder är brokor och skjorta. De var företrädesvis av linne och av lössittande modell. Brokorna var ett par lössittande byxor vars längd och ledighet varierades under perioden, de går ifrån långa och pösiga vid periodens början till kortare och mer åtsittande under periodens senare del i takt med byxornas återintåg under 1400-talet.⁸⁹ Skjortan var ett plagg vanligen skuret i raka stycken med sidoslitsar för fri rörelse. Bildmaterialet innehållande underkläder är relativt litet och det arkeologiska materialet är sånära på mikroskopiskt beroende på grund av plaggets natur och materialets förgänglighet i jorden.

Förekomsten av underkläder i testamentena är små vilket Andersson härleder till att de var plagg som slets ut. De förekommer ofta under den latinska benämningen *lineas vestes* det vill säga linkläder. Ordet syftar på en uppsättning av skjorta och brokor.⁹⁰ Linkläder omnämns totalt tre gånger, första gången i ett danskt testamente år 1337 och två gånger i ett svenskt testamente från år 1346.⁹¹ I samtliga fall är det kaniker som är givarna, det är troligen så att det rör sig om nytillverkade plagg. I profana testamenten är det ofta tjänare som får linkläder testamenterade till sig.⁹²

I två danska testamenten från år 1283 och 1346 omnämns *heameth* som Erslev vill översätta till skjorta efter tyskans hemmete vilket kan åsyfta ett underplagg.⁹³ Testamentenas upplysningar är dock för knappa för att säkerställa detta.

Benbeklädnad

Under denna rubrik samlas såväl mansdräktens benklädnad så kallade hosor samt skor. Det råder en viss begreppsförvirring i vad som ska översättas till skor respektive hosor. Andersson väljer att översätta latinets *caligas* med hosor,⁹⁴ medan översättaren av Svenskt Diplomatarium och Erslev inkonsekvent använder båda.⁹⁵ Flera olika begrepp bör därför behandlas separat.

89 Andersson (2006) s.

90 Andersson (2006) s.52

91 Erslev (1901) s. 73, DS 407

92 Andersson (2006) s. 53

93 Erslev (1901) s. 26, 97, 259

94 Andersson (2006) s. 56

95 Erslev (1901) s. 261

Caligas förekommer tre gånger i svenska testamenten, tidigast år 1275, senaste 1366.⁹⁶ Två gånger i danska testamenten, år 1334 och 1337.⁹⁷ Utav dessa kan tre par hosor bevisas då de benämns som gjorda av tyg. Enligt uppgift, är paret i det svenska testamentet från 1366 gjorda i vitt kläde, medan de två danska omnämns vara utav vadmal. De övriga omnämns bara som svarta eller vita, varav det svarta paret har översatts med stövlar men kan lika gärna vara hosor.⁹⁸

I danska testamenten nämns två gånger *caligarum* vilket Erslev översätter med skor.⁹⁹ Detta kan vara en felöversättning då Erslev sammanbinder såväl caligas som caligarum som samma ord. I ett testamente från 1285 beskrivs *botä meas sum caligis albis*, som kan översättas som ”skorna mina som är vita hosor”.¹⁰⁰ Vad som åsyftas är svårt att fastställa annat än att plagget är vitt.

Övriga begrepp som enligt Erslevs definition och LATdict betyder skor är *calceus* och *calciamentorum*.¹⁰¹ Dessa omnämns en gång var för sig i två olika danska testamenten, det sistnämnda förekommer i en biskops testamente år 1409 och kan förmodas inte vara hans egna då det står *centum paria calciamentorum* vilket innebär 100 par skor.¹⁰²

Bara ett par hosor, *par hosna*, nämns 1381 i det norska materialet, några upplysningar om utseende ges inte.¹⁰³

Hosor fungerade som lösa byxben. De kunde ha olika utföranden; dels långa som fästes upptill i midjan på brokorna, dels knälånga som fästes med hosband under knät. De är oftast avbildade i det samtida materialet med fot i något likt en nutida strumpa men återfinns även som ett litet band under foten. Den midjehöga varianten var förbehållen männens dräkt eftersom deras kjortlar generellt var kortare än kvinnornas kjortlar. Kvinnorna bar de knäkorta varianten vilken också förekommer i mansdräkten även fast den är sällsynt i bildmaterialet.¹⁰⁴ Hosorna som finns avbildade under perioden är genomgående åtsittande och tyget på de flesta bevarade hosorna är skuret på tygets diagonal för att bli mer elastiska och åtsittande som färdigsyttt plagg.¹⁰⁵ Av testamentena får man ingen upplysning om de är trendriktigt skurna enligt samtidens mode. Svart såväl som vitt är bland prästerskapet påbjudna färger men förekommer även hos andra samhällsgrupper under samma tid.¹⁰⁶ Om de svarta hosorna är av skinn kan de eventuellt tolkas som extra exklusiva då svarta hosor i skinn ansågs, enligt Andersson, i Norge under 1200-talet vara de förnämsta materialen för hosor.¹⁰⁷

Bevarade hosor från 1300-talets Sverige och hosor från norska medeltida bosättningar på Grönland är utav ylle vilket troligen var det vanligaste materialet. Det existerar även ett par hosor från Bremen som är daterade till 1200-talet som ska vara av kyrklig natur och i ylle. Dessa är likt de flesta profana fynden höga och försedda med fot.¹⁰⁸ Det förekommer undantagsvis hosor i skinn.¹⁰⁹ Det existerar sällsynta fall av andra material till exempel äldre europeiska bevarade biskops- och

96 DS 871, DS 812, DS 7378

97 Erslev (1901) s. 73

98 DS 871

99 Erslev (1901) s. 261, 115, 135

100 Erslev (1901) s.29

101 Erslev (1901) s. 261, LATdict sökord ”shoe”

102 Erslev (1901) s. 184, 73

103 DN 467

104 ex. MS. Bodl. 264 (2000) 132v

105 Crowfoot, Pritchard & Staniland (2006) s. 142F,

106 Andersson (2006) s.192

107 Andersson (2006) s. 57

108 Carlson (2006-12)

109 Andersson (2006) s. 57

påvehosor från Schweiz och Rom. Ett par har tillhört påven Clemens II och är sydda av sidenbrokad och de andra är nålbunda i lingarn och tillhört den helige Germanus under 1100-talet.¹¹⁰ Dessa hosor är av knäkort modell vilket kan antas använts av prästerskapet eftersom prästerna är påbjudna att likt kvinnor ha längre kjortlar.

Mellanplagg och överplagg

Kjortel

Kjorteln går huvudsakligen i de latinskt präglade svenska och danska testamentena under namnet *tunica* och *tunicam* medan de i de norska testamenten benämns med sitt norska namn *kyrtil*. I min undersökning avses kjorteln vara ett mellanplagg som bärs över skjortan men som i vissa varianter även kan användas som överplagg. Kjorteln som överplagg är av underordnad betydelse och benämns under rubriken ”surcotte”.

I de latinska testamentena uppstår ett översättningsproblem då många kjortlar beskrivs som *tunicam cum capucio*, vilket betyder kjortel med hätta. Om detta betyder att hättan är en integrerad del av kjorteln eller ett tillhörande separat plagg är svårt att fastställa. Exempelvis skriver man på samma sätt då det gäller plaggets foder ex. *tunicam cum mart* som betyder kjortel med mårdpäls.¹¹¹ Det som talar för att det rör sig om ett separat plagg är att det inte förekommer i de norska testamentena som är skrivna på norska och att kjortlar med fastsydd hätta är ovanligt i bildmaterialet. Argument för den andra ståndpunkten är att det finns en tradition hos prästerskapet och klosterordnar att bära kjortlar med hätta, en så kallad *cuculla*. *Cuculla* liknar ordet *cucullus* som Nockert definierar till en hätta med breda slag vilket kan tolkas som att luvan är central i plaggets definition.¹¹² I *Medieval Panorama* finns en bild daterad omkring år 1325 på Franciskus när han klipper till sin bruna lössittande *Cuculla* och denna är försedd med en hätta. På flera manuskriptbilder förekommer människor med profan ställning klädda i kjortlar med hätta (se bilaga I: 4).¹¹³ Newton nämner också en kjortel med luva i en gåvoförteckning från omkring 1340.¹¹⁴ Ett svenskt exempel från år 1292 tyder på att en *cuculla* kan tjäna som vardagligt plagg då det står att den uttryckligen är gjord i vadmal vilket man eventuellt inte gjorde liturgiska plagg i.¹¹⁵ Däremot påbjuds munkarnas *cucullor* att vara gjorda i lokalt producerat tyg.¹¹⁶ Det som ytterligare problematiserar det hela är att i samma testamente förekommer en *tunicam blaiiam cum suo capucio* det vill säga en blå kjortel med hätta. Det lilla latinska ordet ”suo” kan översättas med ihopsydd vilket kan tolkas som hättan är ihopsydd med kjorteln. Det skulle innebära att testamentatorn tydligt vill påpeka att hättan och kjorteln är ihopsydda. En *cuculla* finns även omnämnd i ett gåvobrev från engelska kungen till en norsk biskop år 1218 och är gjord i vitt ylletyg.¹¹⁷ Om engelska kungens intention inte är att ge bort civila utan liturgiska kläder kan det tolkas att *cucullan* ska ses som en del av en ordensdräkt eller som liturgiskt plagg.

Andersson behandlar problematiken med den dubbla betydelsen i ordet *cum* i en fotnot men endast i relation till mantel med hätta vilket är ovanligt i bildkonsten.¹¹⁸ Hon utgår från att det rör sig om

110 Henschen (1992) vol. 16 s. 40, 44

111 Dahl (2005) s. 5

112 Nockert (1997) s. 94

113 Bartlett (2001) s. 86 bild 3, ex Codex Manesse (2007-11-14) 395r, Français 60 (2007-11-14) Image 9, Français 8 (2007-11-14) ex Image 21, Image 29, Image 94

114 Newton (2002) s. 35

115 DS 1741

116 Council of Vienne

117 DN 133

118 Andersson (2006) s.116 se fotnot 230. Det förekommer emellertid tid europeiskt bildmaterial med mantlar som med relativt stor säkerhet är försedda med integrerad hätta. Ex. Lo Breviari d'amor (2003) s.187 bild 259

separata plagg men i fallet kjortlar och hätta går det med säkerhet att i bildkonsten se vad som är separat respektive integrerat.

Det råder inget tvivel om att plagget förekommer i kompletterande källmaterial men det är omöjligt att utsäga hur det ska klassas. Troligtvis är några försedd med hätta medan andra har en tillhörande hätta på sidan av. I min undersökning väljer jag att behandla kjortlar med hätta separat från den med säkerhet hättlösa kjorteln.

Kjorteln som mellanplagg är alltid långärmad och täcker skjortan som bärs under. Dahl definierar den följande:

I gennem det meste af middelalderen må betegnelserne kjortel og tunica have fungeret som mere eller mindre en fællesbetegnelse for en hvilken som helst type dragt - uanset om denne var af simpelt snit eller, en efter samtidens ideal, helt moderne dragt.¹¹⁹

Enligt denna definition är kjortel ett övergripande namn för plagget som bärs på överkroppen utan särskild specifikation. Plagget kan ha en mängd olika utföranden när det kommer till skärning och färg beroende på modets utveckling. Utgrävda kjortlar från Sverige, Grönland och Danmark är enkla i sitt snitt med kilar i sidorna och långa ärmar.¹²⁰ Manskjorteln förändrades markant under perioden, under periodens första del var kjorteln knälång eller längre och ledig i sitt snitt medan under 1330-talet börjar kjortlarna bli åtsittande, korta och försedda med knappar och snörning fram till för att kunna göra mer åtsittande kjortlar (se bilaga I: 2,7,8).¹²¹ Det är emellertid ingen genomgående förändring då lediga kjortlar samexisterar i bildmaterialet även efter 1330-talet. Det samma gäller för det arkeologiska materialet från exempelvis de norska bosättningarna på Grönland där ingen av kjortlarna daterade till 1300-talet är att klassifiera som åtsittande.¹²² Vilket snitt på kjortlarna i testamenterna som åsyftas kan därför inte preciseras om det inte anges i källan.

Totalt finns 103 kjortlar med i källmaterialet varav 43 presenteras med färg.¹²³ Nedan presenteras de representerade färgerna:

119 Dahl (2005) s. 6

120 Østergård (2004) passim, Andersson (2004) s. 66f

121 Nertherton (2005) s.116

122 Østergård (2004) s.124-130

123 DS 1225, DS 1275, DS 1605, DS 1741, DS 1850, DS 1907, DS 2377, DS 2500, DS 2678, DS 2759, DS 2762, DS 3002, DS 3059, DS 3331, DS 3379, DS 3532, DS 4074, DS 4864, DS 5685, DS 6357, DS 6389 a, DS 6476, DS 7270 r, DS 7378, DS 7444, DS 871, DS X 143, DS X 80, SD 447, SD 937, DN b.10 nr 9, DN b.11, nr 93, DN b.19 nr. 133, DN b.2 nr 255, b.2 nr. 468, DN b.3 nr. 160, DN b.4 nr.563, Erslev (1901) s. 102F, 112, 126, 130, 154, 158f, 162, 177f, 183, 186.

Svenska testamenten

år	antal kjortlar	blå	röd	grön	brun	vit	svart
1218-1335	21	6	4		1	1	
1335-1418	38	5	8	1	1	1	1

Norska testamenten

år	antal kjortlar	blå	röd	grön	brun	vit	svart
1218-1335	5			1			
1335-1418	14	5		1	1		

Danska testamenten

år	antal kjortlar	blå	röd	grön	brun	vit	svart
1218-1335							
1335-1418	25	2	2	1	1		

Inom definitionen av brun menar Dahl att olika sorters nyanser kan åsyftas från rött, violett, rödbrun till mörkbrun och brunsvart.¹²⁴ Bland kjortlarna specificeras i ett fall den bruna färgen som samma färg som en ko.¹²⁵ Eftersom vissa färger var mer eller mindre exklusiva var det viktigt att precisera om plagget bar en utmärkande färg. Brun i sin ordinära ton är inte en exklusiv färg medan de röda och violetta nyanserna är det.

Ett antal kjortlar preciseras också med tygsort och foder vilket kan ses i tabellen nedan. I de flesta fall preciseras inte vilket material kjorteln är gjord av eller vilken sorts material plagget är fodrat med. De pälsverk som räknas upp tjänar som foder i kjortlarna och renskinn är att beteckna som det enda kända exemplet i materialet.¹²⁶ Det förekommer också ett unikt exemplar av en kjortel med vargpäls som tillhört en svenskt präst år 1338. Huruvida det är foder eller tjänar en annan funktion framgår inte.

Svenska testamenten

år	päls	mård	renskinn	varg	foder	sayan	silfar	brugge	borello
1218-1335		2	1		1	1			
1335-1418	1			1	3		1	1	3

Norska testamenten

år	päls	mård	renskinn	foder	kläde	sayan	silfar	brugge	borello
1218-1335									
1335-1418				1		1			

Danska testamenten

år	päls	mård	renskinn	foder	kläde	sayan	silfar	brugge	borello
1218-1335									
1335-1418		2		4	2		1		1

I testamentet med kjorteln som är av kläde ifrån flamländska Brügge beskrivs tyget som mænght vilket enligt Andersson betyder att tyget är blandat. I detta fall syftar det troligtvis på färgen och inte tygets fibersammansättning¹²⁷ eftersom det rör sig om kläde.¹²⁸ Tygerna som

124 Dahl (2005) s. 9

125 DS X 80

126 Andersson (2006) s.354

127 Andersson (2006) s.354

128 Andersson (2006) s. 73

benämns som sayan och silfar är tunnare, ovalkade ylleytyger som troligtvis tjänat som foder i kjortlarna.¹²⁹ Fodren beskrivs ibland som att det är i ett annat material eller färg vilket man ofta kan se på samtida bildmaterial.¹³⁰ Det latinska *borello* syftar på inhemskt ylleytyg så kallad vadmal, vilket var primitivare ylleytyg än det importerade klädet.¹³¹ Materialet avslöjar inget om bärarens status då samtliga av dessa plagg ägs av kaniker som var är en välbärgad grupp inom den medeltida kyrkan.

I ett norskt testamente från 1381 nämns en *vaaskiurteil*,¹³² vilket Andersson på grunda av ordets härledning kan vara en kjortel ämnat för blött väder. Termen är emellertid omstridd då plagget förekommer dekorerade i profana testamenten från samma tid.¹³³ I ett svenskt och ett norskt testamente förekommer två *skinkyrtiull* som förefaller vara en kjortel av skinn vilket skulle kunna vara lämpligt vid dåligt väder.¹³⁴

Tre kjortlar ger upplysningar om plaggets skärning. Två kjortlar beskrivs som *longam* eller *longa* vilket indikerar att givaren vill precisera att det är längre kjortlar.¹³⁵ Testamentena är daterade till sent 1300-tal respektive tidigt 1400-tal. Det kan finnas en poäng med preciseringen då det rådande modet vid denna tid förespråkar mycket korta kjortlar som är skurna strax nedanför höfterna.¹³⁶ Detta tolkas som om övriga kjortlar i dessa två givares testamenten är av kortare variant. En mörkblå kjortel preciseras år 1389 som *vidhom ærfmom* vilket kan tolkas som om plagget är försett med vida ärmar. Det är tvärtemot det rådande modet som förordar åtsittande ärmar.

Kjortlar med hätta

Kjortlar med integrerad hätta förekommer i bildmaterial främst under 1300-talets första hälft. Kjortlarna är ofta fotsida men även enstaka knäkorta exemplar finns.¹³⁷ I bildmaterialet uppträder de i olika kontexter men är vanligast bland skriftlärda i bibliska illustrationer, personer med akademiska sysslor (se bilaga I:4) men också soldater bär dem på bilder.¹³⁸ I det förstnämnda fallet är kjortlar vanligen fotsida vilket var kutym bland icke kroppsarbetande klasser.¹³⁹

Svenska testamenten

år	antal kjortlar	blå	röd	grön	mixti	vit	brun
1218-1335	4	1	1				
1335-1418	19	2		1	2	1	1

Danska testamenten

år	antal kjortlar	blå	mixti	grön	brun	vit
1218-1335	4	2				
1335-1418	11		1	1	2	1

Bland de senare daterade kjortlarna förekommer flera med epitetet *mixti coloris* vilket betyder

129 Andersson (2006) s. 202

130 ex. Luttrellspsaltaren (2007-11-14) Lutrell-15.jpg, Lutrell-16.jpg, Codex Manesse (2007-11-29) 190v.

131 Andersson (2006) s.

132 DN 468

133 Andersson (2006) s.72

134 DN 564, DS DS 7753

135 SD 937, Erslev (1901) s.159

136 Andersson (2006) s. 152

137 ex. Codex Manesse (2007-11-14) 7r, 395r, Français 60 (2007-11-14) Image 9,

138 Français 8 (2007-11-14) Image 29, Français 60 (2007-11-14) Image 53.

139 Scott (2003) s. 98, Blanc (2002) s.158

”blandade färger”¹⁴⁰ Det kan innebära att plagget är gjort i ett tyg som är mönstrat men det skulle kunna betyda att kjorteln är sydd i tyg i olika färger vilket förekom under perioden. Den vanligaste kombinationen var att dela kjorteln vertikalt och låta halvorna vara i olika färger, så kallat mi-parti. Andra kombinationer som horisontal delning och fyrdelning förekom undantagsvis.¹⁴¹

När det kommer till material och foder förefaller två utav kjortlarna vara av lokalt tyg och de har tillhört kaniker under 1300-talets mitt.¹⁴² En av kjortlarna med *mixti coloris* har ett foder av siden.¹⁴³ Den tillhörde en dansk kaniker och kan ha varit ett högtidsplagg eller finare vardagsplagg. Samma kanik har en kjortel med pälsfoder med vad som tycks vara olika sorters pälsorter, och två kjortlar med foder av kläde respektive en med gråverk.

En av kjortlarna i ett danskt testamente från 1342 är försedd med *XVIj paria ärmespanne* vilket innebär att den har 16 par ärmspanningsanordningar.¹⁴⁴ Vad som åsyftas exakt är svårt att fastställa, det är vid denna tid mycket populärt med knappar vid ärmsluten.¹⁴⁵ Andersson resonerar att det rör sig om spännen i två delar liknande hyskor och hakar och inte knappar. En dansk kjortel benämns vara *aaras* och dess innebörd är okänt men kan syfta på flamländskt kläde från Arras.¹⁴⁶

Cotehardie

Cotehardie nämns sex gånger i sin nordiska term kothardi,¹⁴⁷ under perioden 1331-1381, alla är norska utom en svensk.¹⁴⁸ Ordet syftar på franska och betyder ungefär ”djärv kjortel”.¹⁴⁹ Vad som avses är ett plagg som på något sätt är utmanande i längd eller tighet. Det kan också eventuellt handla om slitsar i kläderna. Ordet förekommer i nordiska källor så tidigt som i slutet av 1200-talet och under 1330-talet börjar en del kjortlar förses med knappar framtill för att kunna göras mer åtsittande.¹⁵⁰ Motsvarande plagg i bildmaterialet som stämmer in på beskrivningen är mycket åtsittande över hela överkroppen och är korta nertill, som längst ner till knäna.¹⁵¹ (se bilaga I:7,8). I bildmaterialet förekommer cotehardien både som mellanplagg och överplagg.¹⁵² Som *surcotte* (överplagg) är den liksom cotehardies i allmänhet åtsittande och korta men sitter över en annan åtsittande kjortel.

I testamentena förekommer en blå, en svart och en röd cotehardie. Flera olika sorters foder förkommer, två med gråverk, en med mårdpäls, en med buckram och en med foderduk. Buckram var ett styvt fodertyg gjort i bomull eller lin och vad som avses med foderduk är okänt, möjligen, menar Andersson, rör det sig om ett lättare ovalkat ylletyg.¹⁵³ Andersson ifrågasätter om det är en cotehardie som givaren avser i fallet med de pälsfodrade varianterna då det är svårare att göra ett åtsittande plagg med päls. Det förekommer dock enstaka samtida bildmaterial med cotehardies som kan vara fodrade med päls.¹⁵⁴ Det är bara kaniker och korbrödrer som nämner cotehardies i sina

140 Andersson (2006) s. 75

141 ex. MS. Bodl. 264 (2000) 188v, 108r

142 Erslev (1901) s. 112, DS 4864

143 Andersson (2006) s.

144 Erslev (1901) s. 86

145 Crowfoot, Pritchard & Stanilands (2006) s. 168f

146 Andersson (2008) s. 209

147 Alternativa stavningar; kochardi, kotardi

148 DN 255, DN 468 DN 160, DS 463

149 Andersson (2006) s.63

150 Andersson (2006) s.63, Nertherton (2005) s.116

151 Andersson (2006) s. 63

152 ex. MS. Bodl. 264 (2000) 196v, Français 122 (2007-11-14)

153 Andersson (2006) s.202

154 MS. Bodl. 264 (2000) 120v

testamenten vilket kan tyda på att det är ovanligare eller exklusivt.

Corseto

Corseto nämns endast i två svenska kanikers testamenten daterade till år 1325 och 1333.¹⁵⁵ Den ena är blå och den andra okänd färg men fodrad med mårdpäls. Omnämningarna förekommer bara i dessa två testamenten bland alla svenska och norska testamenten, kyrkliga som världsliga. Detta tyder på menar Andersson att dessa två kaniker kanske varit i Europa och snappat upp en dräkterm vid resa ute i Europa.¹⁵⁶ Hur plagget ser ut är okänt.

Colobium

Colobium nämns sju gånger i materialet, tidigast två gånger år 1283 i en dansk ärkedjäknes testamente och senast år 1325 i en svensk kaniks testamente.¹⁵⁷ Endast två nämns vid färg, båda är blå, och en är fodrad med mård samt en med siden. En nämns i sin svenska sammanfattning som colobium foderata vilket har översatts till ett ”ett pälsfoder till ytterjacka”, denna översättning stämmer inte överens med övriga nämna colobiumer som inte nödvändigtvis är i päls.¹⁵⁸ Pälsverk ämnade till foder till plagg brukar benämnas som *pellium*.¹⁵⁹ En är gjord i sayan, ett lättare ylletyg medan en annan är har epitetet *fileto* vars dräkttekniska innebörd är okänd. Ordet betyder närmast filé och möjligen åsyftas någon typ av textil eller vävsätt. LATdict betyder ordet i romersk bemärkelse en underskjorta med korta ärmar.¹⁶⁰ Hur den världsliga medeltida varianten såg ut är därför okänt annat än att den troligen var en slags kjortel.

Stack

I två norska testamenten från sent 1300-tal nämns en *skinstak min stora, vndirstak min blamæigdan* och en *vndirstak min pen liosbla*.¹⁶¹ Den första förefaller vara en stor stack i skinn eller päls, den andra en motsvarande understack i blåmönstrat tyg och den sista en ljusblå understack. Vad för slags plagg som avses är okänt, kanske en slags kjortel som bars som en kjortel under en surcotte. Det passar inte in helt eftersom samma personer också också testamenterar vanliga kjortlar. De stackar i tyg är troligtvis i ylle eftersom det är lättare att färga än linne, vilket liksom den i päls eller skinn talar för att det inte rör sig om en skjorta utan något slags mellanplagg.¹⁶²

Tröja

I ett norskt testamente från år 1331 nämns *træiu minæ grænæ*, vilket betyder ”tröjan min gröna”.¹⁶³ Exakt hur plagget såg ut är omöjligt att fastställa men Andersson menar att ordet kan härledas med hjälp av ett omnämning i ett borgaren Lars Häggebroders testamente där tröjan kallas *dyploidem* som kan översättas som med tröja, dubbel kappa eller vapenrock.¹⁶⁴ Hon avfärdar att det skulle röra sig om en vapenrock med motivationen att det inte hör hemma i en borgargarderob. Jag vill avfärda Anderssons slutsats då det i prästerskapets testamenten står att finna vadderade rustningsjackor så kallat panzer, svärd, rustningsdelar, stridshästar och rustningar.¹⁶⁵ Andersson lutar sig mer åt det

155 DS 2500, DS 3002

156 Andersson (2006) s. 60f

157 DS 2500, DS 871, DS 1741, Erslev (1901) s.26

158 DS 1907

159 ex. DS X 97

160 LATdict ” colobium”

161 DN b. 4 nr. 563, DN b. 2 nr. 468

162 Andersson (2006) s. 58

163 DN b.3 nr.160

164 Andersson (2006) s.82f

165 DN 160, DN 255, DN 42, 468, Erslev (1901) s. 126, 154,

skulle röra sig om en kjortel med foder men kan haft olika funktioner.¹⁶⁶ Om det är ett rustningsplagg eller ett civilt plagg är därmed svårt att fastställa.

Kordhumblæ

Fyra gånger nämns *kordhumblæ* i ett svenskt testamente från år 1357.¹⁶⁷ Det bör vara någon slags kjortel då det står *tunicam dictam kordhumblæ* vilket borde betyda ”kjortel kallad kordhumblæ”. Kaniken Ragnvald testamenterar plaggen till män såväl som kvinnor vilket kan tyda på att det rör sig om ett unisexuellt plagg. En benämns som brun till färgen och en pälsfodrad. Andersson resonerar att det kan röra sig om ett överplagg eftersom den kan vara pälsfodrad.¹⁶⁸

Kylt

I tre testamenten från 1330-talet nämns *kylt*.¹⁶⁹ Det är osäkert om det överhuvudtaget syftar på kläder då det inte förekommer i Söderwalls *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket* eller i Fritznerns ordbok. Ordet ligger väldigt nära *kolt* som är en slags kjortel som än idag bärs traditionellt av samer och det beskrivs i testamenten på liknande vis som kläder. Två utav dem är gröna och en beskrivs som extraordinär. Det är möjligt att det rör sig om något liturgiskt eller privat föremål.

Surcotte

Surcotte betyder i översättning från franskan överkjortel, den går också under den latinska synonymen *supertunica* respektive den norska varianten *syrcot*.¹⁷⁰ Totalt finns 22 surcottes med i materialet.¹⁷¹ Ordet *sorcocium* förekommer även. Surcotten var en kjortel som kunde se ut på många olika sätt. Den kunde vara gjord med intentionen att vara ett värmande plagg såväl som ett extravagant modeplagg. Skillnaden mellan en vanlig kjortel och en överkjortel kunde vara obefintlig eftersom man bar plaggen lager på lager. Det huvudsakliga karaktärsdraget var att surcotten alltid bars över en kjortel som ett tredje lager. Surcotten kunde vara ärmlös, kortärmad, långärmad, ha vida ärmar, ärmar med nedhängande tygtungor, den kunde vara slitsad i sidorna eller framtill och baktill vara lång eller kort.(se bilaga I:5,6) På den samtida konsten brukar surcotten skymma kjorteln i halsen och nertill men undantag finns.¹⁷²

Källmaterialet ger lite information om hur surcotterna i testamentena ser ut. En är fodrad med mård eller olika sorters pälsverk, en annan med grönt kläde. Ca hälften av surcotterna är fodrade vilket är mer än genomsnittet hos vanliga kjortlar. Det kan tolkas som att man vill göra varma plagg eller göra plaggen mer påkostade. Följande färger förekommer:

166 Andersson (2006) s.82f

167 DS 5685

168 Andersson (2006) s.77

169 DS 2377, DS 3059, Erslev (1901) s.72

170 Andersson (2006) s.77f

171 DS 4639, DS 3002, DS 1850, 4374, DS 2678, DS 2759, DS 4074, DS 4374, DS 7444, DS 2377, DN b.2 nr. 255, b.3 nr.160, b.10 nr.8, Erslev (1901) s, 96, 73, 75, 77, 28, 102, 151,

172 Codex Manesse (2007-11-14) 32v, Luttrellpsaltaren (2007-11-14) Lutrell-16.jpg.

Svenska testamenten

år	antal	blå	röd	grön
1218-1335	6	2	1	1
1335-1418	5	1		2

Norska testamenten

år	antal	röd
1218-1335	2	
1335-1418	1	1

Danska testamenten

år	antal	röd	brun
1218-1335	1		
1335-1418	7	1	2

Precis som i fallet med kjortlarna är många surcottes nämnda tillsammans med hätta varför de behandlas separat nedan. Liksom med kjortlarna så återfinns det i bildmaterialet många exempel på surcottes med fastsydd hätta (se bilaga I:6).¹⁷³

Svenska testamenten

år	antal	blå	röd	brun
1218-1335	3	3		
1335-1418	7	1	2	1

Det är bara i de svenska testamentena som surcotte med hätta förekommer.¹⁷⁴ Liksom med övriga surcottes är de flesta fodrade, fyra stycken är försedda med ett foder som kontrasterar från yttertyget, en är fodrad med vitt kläde och en med päls av olika sorter.

Pellicum

Sex gånger mellan åren 1304 och 1372 nämns *pellicum* varav alla utom den senaste är svensk. Det snarlika *pellicio* återfinns i ett danskt respektive svenskt testamente. Det är okänt om det avser samma sak eller något annat i pälsverk.¹⁷⁵ Ingen färg uppges utan endast foder i några fall som alla är i päls. Två stycken omnämns ha olika pälsverk som foder. En alternativ tolkning kan vara att man åsyftar ett annat pälsfoder än vad resten av plagget är gjort av. Andersson tolkar plagget som en kjortel gjord i päls eller med ett foder i päls.¹⁷⁶ Det finns avbildningar från 1100-talet som visar kjortlar med pälsen på utsidan men några motsvarande bilder från 1300-talet har inte hittats i bildmaterialet. Det är emellertid troligt att pälsen kan vara tänkt att vara utåt eftersom inga andra material eller färger nämns.

Ett kompletterande plagg som nämns i det samtida danska materialet är *superpellicium* som är en kjortel som syftar på att bäras över en *pellicum*.¹⁷⁷ Enligt The Catholic Encyclopedia är det ett plagg som är en vid kjortel av linne eller bomull med vida ärmar som bärs över *pellicum* vid begravningar, processioner och liknande tillställningar. Under medeltiden särskilt vanligt i norra

173 Français 8 (2007-11-14) Image 29, Français 60 (2007-11-14) Image 53, K.21 Cantica, hymns etc. (2007-06-20) ex.58r, 53v, 52r, 50v

174 DS 2762, DS 3532, DS 4074, DS 4639, DS 4716, DS 7444

175 DS 5685, Erslev(1901) s. 130

176 Andersson (2006) s. 94f

177 Erslev(1901) s. 79, 77, 29, 85, 140, 153, 97

Europa.¹⁷⁸ Kallas röcklin i svensk kontext efter betyder ”liten rock” efter tyskan.¹⁷⁹

Gardecorps

Gardecorps nämns sex gånger i materialet och vad namnet åsyftar är svårt att fastställa. En allmän uppfattning bland dagens forskare är att det rör sig om en längre surcotte med överdrivet långa ärmar som är uppslitsade framtill eller i armhålan (se bilaga I:14).¹⁸⁰ Ärmarna har en mer dekorativ funktion än praktisk då det är tänkt att man sticker ut armarna ur slitsarna. I många fall är ärmarna mycket långa, ner till knäna är inte ovanligt. Plagget verkar bli populärt under 1200-talet för att tyna bort under mitten av 1300-talet. Den yngsta bilden som jag har hittat i materialet är från år 1348.¹⁸¹ De tidigaste surcotterna med denna ärmkonstruktion är inte försedd med integrerad hätta men förses ofta med det under sena 1200-talet och tidiga 1300-talet. De sena gardecorpserna med lång ärm är ibland rynkade på axeln för att ge de vida långa ärmarna mer volym.¹⁸² Gardecorpsen ses ofta i bildmaterialet på människor i en resande situation till häst eller i naturen men plagget syns också ofta i akademiska sammanhang.¹⁸³ Dess natur är dubbel likt manteln som används såväl till ytterplagg som statusplagg. Andersson menar att plagget är unisexuellt då såväl kvinnor är givare och mottagare av plagget. Detta stämmer också överens med bildmaterialet där kvinnor också är bärare.¹⁸⁴

Gardecorpserna nämns mellan åren 1271 och 1352 vilket stämmer väl överens med gardecorpsernas förekomst i bildmaterialet.¹⁸⁵ Tre av de nämnda är blå i färgen och två är fodrade med päls.

En norsk *sorkot medr langum ermum* nämns i en korbrodars testamente år 1331.¹⁸⁶ Det är det enda plagget givaren specificerar långa ärmar trots att tre andra surcotter nämns i personens testamente. Det är möjligt att det rör sig om ett plagg liknande gardecorpsen.

Tabard

Tabard förekommer 23 gånger i testamentena mellan åren 1284 och 1357, varav ingen i danskt material.¹⁸⁷ Färger enligt tabell:

Svenska testamenter - Tabard

år	antal	blå	brun
1218-1335	12	2	1
1335-1418	2		

Norska testamenten

år	antal	blå
1218-1335	4	
1335-1418	5	1

När det kommer till foder är en fodrad med vitt kläde, en med mård, en med olika pälsverk medan tre nämns som bara fodrade. En tabard i norskt testamente benämns som *vastabærd med h/oe/ttu*

178 The Catholic Encyclopedia sökord: ”surplice”

179 Berggrén (2002) s. 32

180 Andersson (2006) s. 66

181 MS. Bodl. 264 (2000) 3r

182 ex. K.21 Cantica, hymns etc. (2006-06-30) 46v, MS. Bodl. 264 (2000) 3r, Andersson (2006) s. 101

183 A.4 Guido de Baysio (2006-06-30) 46v, K.21 Cantica, hymns etc. (2006-06-30) 46v, MS. Bodl. 264 (2000) 3r

184 Andersson (2006) s.98

185 DS 1271, DS 486, Erslev (1901) s. 79, 86, 112

186 DN b. 3 nr. 160

187 DS 1605, DS 5685, DS 1907, DS 2377, DS 1907, DS 812, DS 2762, DS 4074, DS 2678, 1851, DS 2500, DN b.4 nr.374, DN b.2 nr. 255, DN b.3 nr. 160, b.17 nr.878, en kopia på DS 812 finns i Erslev (1901) s. 29

vilket kan innebära att den är gjord för vått väder. Här uppstår också problematiken med hätta som jag tidigare har berört. Andersson menar att tabarder inte är försedd med hätta. Enligt dennes definition är en tabard ett överplagg med två funktioner, dels som heraldiskt överplagg vid ceremoniellt eller militärt bruk eller som en slags ridrock. Vid ceremoniellt eller militärt bruk är tabarden ärmlös eller försedd med korta, ofta vida ärmar.¹⁸⁸ Om vi utgår från att prästerskapet huvudsakligen äger tabarder av den civila sorten vet vi bara att det är en slags överrock. Anderson resonerar att det kan vara en ärmlös överkjortel för civilt bruk (se bilaga I:5), det kan stämma bra då den ärmlösa surcottens blir ovanligt i bildmaterialet under 1300-talets andra hälft.¹⁸⁹

Ytterplagg

Mantel och kappa

Under denna rubrik samlas alla de plagg som bärs ytterst, över alla andra lager. Det är inte självklart ett plagg för utomhusbruk utan det kan också ha en annan funktion. Rubriken syftar också till att belysa utlikheterna och skillnaderna mellan mantel och kappa.

Manteln i källorna

Sexton gånger nämns mantel i materialet, nio gånger i det svenska testamentena, två gånger i det norska och fem gånger i det danska.¹⁹⁰ Plagget nämns under de latinska omskrivningarna *mantellum* och *mantello* samt under det norska *mottul*. Huvudparten nämns i periodens senare del. En blå och en röd mantel nämns. Två stycken är fodrade med vitt tyg, en med siden, en med olika pälsfoder samt en med kontrasterade tyg. En utav de norska mantlarna är gjord i scharlakanstyg vilket under medeltiden var den mest exklusiva formen av kläde och den är dessutom fodrad med gråverk.¹⁹¹ Denna mantel och den sidenfodrade kan antas vara de mest exklusiva och tillhör en norsk korbrosder respektive en svensk ärkebiskop.

I testamentena nämns också olika tillbehör till mantlar. I ett svenskt testamente från år 1368 skrivet av en kyrkherde testamenteras ett *mantolfofdher af graskyn*, det vill säga ett mantelfoder av gråskinn.¹⁹² En svensk kanik ger också bort två *ornatum argenteum pro mantello* vilket åsyftar någon slags silverutsmyckning, troligtvis mantelspännen.¹⁹³

Kappan i källorna

Kappa nämns 53 gånger under flera liknande namn, *capa*, *capam* och *kapo*.¹⁹⁴ Likt fallet med mantlarna nämns inte särskilt många utav plagget med attribut. Två kappor är utav silfar, ett tunt ylletyg som kan tyda på att plagget har ett mer ceremoniellt eller modemässig funktion än som ovädersplagg. En kappa är fodrad med blått tyg och en är fodrad med konstituerande tyg. En norsk kappa beskrivs som *skinkapo* vilket kan syfta på att plagget är pälsfodrat eller gjord i skinn eller päls. En kappa nämns år 1357 som *varij coloris* vilket mest största sannolikhet syftar på att kappans tyg är i olika färger alternativt att kappan har ett kontrasterade foder. En annan möjlig tolkning, enligt Dahls definition är att kappan är tvådelad i mi-parti vilket i sådant fall är mycket ovanligt hos dylika plagg. Det förekommer två ovanliga mantlar i bildmaterialet som är tvåfärgade från ungefär

188 Andersson (2006) s. 97

189 Andersson (2006) s.98

190 DS 1907, DS 3059, DS 4639, DS 4716, DN b.11 nr 41, b.2 nr 305, Erslev (1901) s. 70, 156, 177

191 DN b.11 nr. 40, Andersson (2006) s. 201f

192 DS 7753

193 DS 3130

194 DS 7753, DS 6389 a, DS 3002, DS 812, DS 6476, DS 2759, DS 7270 r, DS 3379, DS 7444, DS 2762, DS 301, DS 871, DS 5685, DS 2130, DS 4864, DS 301, DN b. nr. 468, DN b. 4 nr. 475, b.11 nr. 93, b.4 nr. 564, b.11 nr.41, b.3 nr 160, Erslev (1901) s. 73, 75, 56, 126, 196, 77, 79, 55, 85, 102, 148, 183, 29, 124, 129, 126, 150, 112.

samma tid men det är de enda kända exemplen.¹⁹⁵

Hos tre kappor benämns användningsområde, två som gjorda för dagligt bruk och en som gjord för regnväder enligt Erslevs översättning av *cappam pluvialem novam*.¹⁹⁶

En tidig norsk kappa beskrivs som *rotundam* vilken kan härledas till latinets ”rotunda” som betyder rund, cirkulär, hjulliknande.¹⁹⁷ Det bör alltså röra sig om ett plagg som är runt skuret vilket, menar Andersson, kan innebära att plagget är skuret som en cirkel med ett halshål i mitten. Om plagget karakteriseras som öppet framtill eller stängt likt en nutida poncho framgår inte.

Färgschema och antal efter tabell:

Svenska testamenten

år	antal	blå	grå
1218-1335	11	1	1
1335-1418	16	2	

Norska testamenten

år	antal	blå	brun	vit
1218-1335	1			
1335-1418	7	2	1	1

Danska testamenten

år	antal	blå	röd
1218-1335	2		
1335-1418	16	2	1

Skillnader mellan mantel och kappa

Andersson menar att det går att finna statusskillnader i norska och svenska testamenten rörande förhållandet mellan mantel och kappa. De profana kapporna är inte att förväxla med de liturgiska korkappor som nämns som *cappa coral* eller *kappam choralem* i materialet.¹⁹⁸ Mer exklusiva material tycks ha använts i tillverkan av mantlarna medan det i kapporna är billigare material.¹⁹⁹ Denna tendens går inte att skönja i det danska materialet då underlaget är för litet för att dra en sådan slutsats. Andersson lyfter fram ett testamente från år 1293 där *mantolkapa* nämns, vilket tyder på att även under medeltiden betraktades plaggen som snarlika.²⁰⁰ Säkerligen användes samma ord för samma sak i flera fall.

Exakt vilket av orden som avser vad är svårt att fastställa, Andersson resonerar kring att manteln förekommer i två varianter, en öppen och en stängd variant. Antingen att manteln lades över axlarna och fästes ihop framtill med ett spänne eller fastsydda band (se bilaga I:11) Det finns i det nordiska arkeologiska materialet två profana mantlar som stämmer in på denna beskrivning, bockstensmannens mantel från 1300-talet hade en söm över axeln så att den drogs över huvudet men gav ena armen fri rörlighet. I Leksand har man hittat en mantel daterad till 1200-talet som har

195 MS. Bodl. 264 (2000) 79v, Lo Breviari d'amor (2003) s.187 bild 260

196 DS 7270, Erslev (1901) s. 129, 260

197 LATdict sökord ”rotunda”

198 Erslev (1901) s. 260

199 Andersson (2006) s. 90f

200 Andersson (2006) s.84

spår efter band till att knyta framtill. Dessa två mantlar är skurna som halvcirklar med ett litet urtag på mitten av det raka snittet för att förbättra passformen för halsen. Båda varianterna finns rikt representerade i bildmaterialet.²⁰¹

Det är tydligt att mantel och kappa kunde ha andra skärningar och utseenden än dessa halvrunda och helrunda. Det förekommer under 1300-talets andra hälft, menar Andersson, mantlar och kappor med avancerad skärning och plisseringar.²⁰² Dessa modetekniska detaljer tyder på att dessa två plagg kan ha åtskilligt olika utseenden. I bildmaterialet förekommer flera olika varianter som är stängda med slitsar på ena eller båda sidorna, slitsar i sidorna med knappar framtill.²⁰³ Flera plagg förekommer med slitsar i sidorna med rynkning på axlarna vilket visar på mer avancerad skärning (se bilaga I:12,13). Möjligen är det dessa som avses som kappor eftersom de skiljer sig från mantelns enklare design.

Det är emellertid inte möjligt att med säkerhet bestämma utifrån de skriftliga källorna hur plaggen ser ut, forskningen är i huvudsak utelämnade till att gissa sambandet mellan text och bild.

Dahl har försökt att ge sig i kast med att bena ut terminologin i det nordiska materialet i sin artikel *Cappa og kobe: Forvirringen om dragten "kåbe" i middelalderen* och sammanfattar det med följande uppställning:

Danmark

Cappa: tidlig 1300-tal, slag af forskelligt udseende og kappedragt, i kvindedragt med eller uden ærmer.

Kåbe: kan ikke påvises i 1300-tallets mandsdragt, i kvindedragten med eller uden ærmer. Omkring 1400 muligvis både en fin vid yderdragt og/eller slag.

Toga: finere yderdragt, muligvis kun i lukket form.

Norge

Kapo: udelukkende mandsdragt, forskellige former for slag og kappedragt, disse har samtidigt også kunnet dækkes af anden term. Angives som modsætning til kvindelig mantel. Omkring år 1400 (sent 1300-tal) ligeledes også brugt om en vid yderdragt og forskellige slag hvis ydre må have afviget fra den tidligere form.

Mantel: Kvindelig variant af kappedragt dækket af mantel i begyndelsen af 1300-tallet.

Sverige

Cappa: tidlig 1300-tal forskellige slag og muligvis kappedragt (sidstnævnte kan ligeledes være dækket af andre termer), som kvindedragt med eller

201 ex.Liepe (2003) s.109 fig.31, Codex Manesse (2007-11-14) 63r

202 Andersson (2006) s.91

203 ex. Luttrellpsaltaren (2007-11-14) Lutrell-22.jpg, MS. Bodl. 264 (2000) 76r, 96r, Codex Manesse (2007-11-14) 14v

uden ærmer.
Kapæ/kapa: kvindedragt, med eller uden ærmer.
Kapo: hovedsageligt mandsdragt, enkelte tilfælde kvindedragt – angives som modsætning til mantel.
Toga: finere yderdragt, muligvis kun i lukket form.²⁰⁴

Vad som skiljer Andersson från Dahl är att den sistnämnda vill skilja på kappa och kapo/kapa. Kappa, menar Dahl, främst är ett kvinnoplagg medan kapo i det norska materialet är ett mansplagg. Kapo menar hon primärt tillhör mansdräkten i de svenska källorna. Utöver mantel och kappa nämns det i ett norskt testamenten plagget *klokko* som Andersson menar kan vara en slags mantel.²⁰⁵ De två som nämns är röda och blå.

I Fjärde lätterankonciliet konstateras att prästerna inte får bära kappor med långa ärmor vilket tyder på att kappor kan skilja sig från mantlar och likna mer överkjortlar eller gardecorser.²⁰⁶

Togam

I det danska och svenska materialet förekommer ordet *toga* och *togam* femton gånger mellan åren 1346 och 1410.²⁰⁷ De relativt sena dateringarna tyder på att det rör sig om ett plagg som antingen modemässigt är nytt eller fått ett nytt namn. Andersson lyfter fram ett testamente från år 1328 där det står *togam meam dictam aermakapae* vilket tillsammans med ett annat testamente tyder på att togan är ett ytterplagg försett med ärmor.²⁰⁸ Hon menar vidare att denna ärmkappa kanske är det samma som gardecorps som också är ett ytterplagg där ärmornas skärning är exceptionell. Vad som talar emot att gardecorps och toga är det samma är att de toga som nämns i materialet nämns efter det att gardecorpsen blivit förhållandevis ovanlig i bildmaterialet. Kanske har togan definierats om under periodens gång.

Det ges få uppgifter om färg men brun, röd, blå och grön förekommer. Flera är fodrade, en med mård och en med grönt kläde medan övriga med okänt foder. Det yngsta omnämmandet från år 1410 preciserar att togan är *longam* det vill säga fotsid. Det sistnämnda påståendet styrker att definitionen av togan är föränderlig med tiden då exempelvis gardecorpsen är ofta är lång till utseendet. Att togan kunde vara lång pekar också på att togan kunde vara kort. Enligt ett av de svenska testamentena från år 1370 ges en hätta på sidan av i samma färg vilket pekar på att togan inte har fastsydd huva vilket gardecorpsen vanligen har.²⁰⁹ Det som är förhållandevis säkert är att det rör sig om ett slags ytterplagg.

204 Dahl (2005) s.57

205 b.3 nr.160, Andersson (2006) s. 94

206 Lateran Council IV : 1215 A.D

207 DS 4074, DS 5127, DS X 80, DS X 97, Erslev (1901) s.102f, 140, 142f, 146, 154, 169, 186

208 Andersson (2006) s. 98

209 DS X 80, Andersson (2006) s.99

Huvudbonader och bälten

Hätta

Hättan gick under latinska namnen *capucio* och *capucium* och under det skandinaviserade *kaprun* samt under sin nordiska grundform *hættu* och *hættuna*. Hättan var en separat huva med slag som bars på huvudet (se bilaga I:9). Hättan genomgick många faser under perioden och under 1300-talet kunde den förses med en strut som efter tidens mode kunde bli mycket lång (se bilaga I:10). I bildmaterialet och hos bevarade hättor kan man skilja på två olika modeller beroende på slagens storlek. Det förekommer såväl kort slag som knappt når ut på axeln medan det under perioden också fanns slag som kunde vara ner till midjan. Mot 1300-talets mitt kunde hättans slag ha olika sorters kreneleringar i form av tungor, taggar, löv och fransar.²¹⁰ I bildmaterialet kan man också se många alternativa sätt att bära hättan som exempelvis en volymiös mössa eller som sjal runt axlarna.²¹¹

För att få en så rättvis bild av hättorna är alla hättor medräknade, även de som räknas som tillhörande till kjortlar och surcotter. Det är dessvärre svårt att utläsa huruvida dessa hättor är i samma material som plagget de nämns med. Hättorna tillhör de mest talrika plaggen där man finner de största variationerna av material och färg. Totalt nämns 130 hättor i materialet.²¹²

Svenska testamenten

år	antal	blå	brun	röd	grön	svart	vit	mixti coloris	blakt
1218-1335	24		3	2					
1335-1418	43	2	3		3	1	1	2	1

Norska testamenten

år	antal	blå	brun	vit
1218-1335	8	1	1	
1335-1418	15	1		

Danska testamenten

år	antal	blå	brun	röd	grön	vit	mixti coloris
1218-1335	3						
1335-1418	37	3	1	1	1	1	2

Färgen blakt syftar eventuellt enligt Andersson på beige-gul färg som kallas black på hästar.²¹³ Det är en trolig förklaring då det förekommer i ett annat testamente att man använder en ko för att beskriva färgen på en kjortel.²¹⁴ Fyra av hättorna är mixti coloris och det förekommer flera exempel på hättor i mi-parti i bildmaterialet som avser den senare perioden, men även med mönstrade tyger såsom randigt.²¹⁵

Bland hättorna förekommer det att två är gjorda vadmal, tre utav kläde, en av scharlakankläde och två av det lättare ylletyget silfar. När det kommer till foder nämns flera ha foder av siden i färgerna

210 ex. MS. Bodl. 264 (2000) 167v, Français 122 (2007-11-14) image 81

211 ex. Codex Manesse (2007-11-14) 110r, Français 122 (2007-11-14) image 34

212 DS 5685, DS 2130, DS 4864, DS 301, DS 1275, DS 1741, DS 1850, DS 1907, DS 2377, DS 2500, DS 2759, DS 3002, DS 3331, DS 3379, DS 4074, DS 4639, DS 4716, DS 4864, DS 5685, DS 6357, DS 6389 a, DS 7378, DS 7444, DS 7753, DS X 143, DS X 80, DN b.10 nr.9, DN b.11 nr. 41, DN b.11 nr. 93, DN b.2 nr. 255, DN b.2 nr. 468, DN b.3 nr.160, DN b. 4 nr. 374, DN b. 4 nr. 564, Erslev (1901) s. 73, 75, 96, 102f, 112, 122, 144, 158f

213 Andersson (2006) s. 117

214 DS X 80

215 MS. Bodl. 264 (2000) 120v, 167v, 132v

blå, röd och grön, men även pälsverk varav mård är vanligast. En norsk hätta är fodrad med olika preciserade pälsverk, gråverk i själva huvan medan resten är i hermelin. Några hättor är också fodrade i kläde.

Almucium

I tre danska testamenten från 1300-talets mitt och senare halva nämns fyra stycken *almucium* eller *almusä* som tillhör tre vitt skilda yrkespersoner inom kyrkan, en prost, en kanik och en dekan.²¹⁶ Enligt Catholic Encyclopedia var almuciumet en slags pälsfodrad kappa med hätta som bars av prästerskapet och akademiker.²¹⁷ De nämns ofta tillsammans med superpellicum vilket tyder på att de kan ha burits tillsammans.

Hur den exakt ser ut är svårt att fastställa men man det finns hättor från tiden med mycket långa slag likt en poncho med huva, möjligen är det det som avses. Eftermedeltida almucer ser ut som korta mantlar med huva och spänne framtill, några sådan står dock ej att finna i bildmaterialet. Enligt British Encyclopedia fanns det under 1300-talet två sorters almucium;

...a cap coming down just over the ears; (2) a hood-like cap falling over the back and shoulders. This latter was reserved for the more important canons, and was worn over surplice or rochet in choir. The introduction of the *biretta* in the 15th century tended to replace the use of the *almuce* as a head-covering, and the hood now became smaller, while the cape was enlarged till in some cases it fell below the elbows.²¹⁸

Enligt denna definition kan det röra sig om en slags huvudbonad eller om en slags hätta. Eftersom kaniken och dekanen är tillhör en högre uppsats grupp inom kyrkan kan det tolkas som om deras almucium är den senare varianten. Om definitionen stämmer rör det sig inte om en längre kappa eftersom denna modell dyker upp under 1400-talet. Slutsatsen är att det kan vara ett begrepp för en hätta avsedd för användande inom prästerskapet.

De kunde enligt Catholic Encyclopedia vara fodrade med silke vilket en av almucerna är i ett testamente från år 1369. Den hade en liknande funktion som pellicumet som ett värmande plagg vid civilt såväl som liturgiskt bruk. Kanske fungerade almuciumet som ett pellicum och bars under superpellicumet.

I Hodges finns en bild från 1300-talet som visar en präst som bär ett slags brett slag över axlarna, likt en hätta utan huva.²¹⁹ Den är öppningsbar framtill och har pälsen utåt. Detta kan vara någon variant av plagget som avses då senare moderna avbildningar av almucen visar en slags kort mantel med päls utåt. Motsvarande breda slag med päls utåt ses ibland avbildade tillsammans med mantel i profana sammanhang.²²⁰

Bälten

I arbetsmaterialet finns ett stort antal bälten uppräknade.²²¹ Totalt nämns 35 par bälten under det latinska namnet *cingulum* eller det latiniserade *balteum*. Den stora majoriteten finns i det mer

216 Erslev (1901) s. 84, 153, 140

217 Catholic Encyclopedia sökord "clerical dress"

218 Classic Encyclopedia (2006) sökord "Almuce"

219 Hodges (2005) s.162

220 ex. Codex Manesse (2007-11-14) 213r, MS. Bodl. 264 (2000) 43v.

221 DS 871, DS 1741, DS 1907, DS 3059, DS 4074, DS 4719, DS 4864, DS 4900, DS 5685, DS 7270, DS 7099, DS 7378, DS 7444, DS X 80, SD 447, DN b.4 nr. 1350, Erslev (1901) s. 56, 70, 72, 73, 96, 99, 123, 128, 129, 135, 151, 155, 162, 183

omfattande svenska och danska materialet. De flesta beskrivs som silverornamenterade vilket kan innebära att de har spännen i silver eller andra dekorationer av silver. I det svenska och danska materialet finns också ett antal bälten med förgyllda beslag.²²² De silverornamenterade bältena förekommer inom samtliga prästklasser, från sockenpräst till ärkebiskop. De förgyllda bältena ägs av en svensk kanik och en dansk biskop. Den svenska kaniken preciserar ett av de förgyllda bältena som förgylld silver.²²³ I historiska museets samlingar finns förgyllda bältesbeslag i såväl kopparlegeringar som silver.²²⁴

Svenska testamenten

år	antal	silverbeslaget	förgyllda beslag
1218-1335	4	4	
1335-1418	16	11	3

Norska testamenten

år	antal	silverbeslaget
1218-1335		
1335-1418	1	1

Danska testamenten

år	antal	silverbeslaget	förgyllda beslag
1218-1335	2	1	
1335-1418	12	9	1

Bland de danska finns två upplysningar om bältes färg.²²⁵ Ett är svart och ett kan tolkas som rött i färgen. Den sistnämnda kan också tolkas som dekorerat med rubiner men detta är mer osäkert. Läder kunde under medeltiden färgas de flesta färger under medeltiden såväl svart som rött. Det finns i ett svenskt och två danska testamenten faktorer som indikerar bältets användningsområde, i båda fallen preciserar givarna bältena att användas vid dagligt bruk.²²⁶ Det är bara ett av dem som är ornamenterat vilket kan tyda på att de dekorerade bältena i materialet är mer ämnat för festliga tillfällen. Det enda ”dagliga” dekorerade bältet beskrivs också som i reparationsbehov och det kommer med en tillhörande dolk. I bildmaterialet från 1300-talet är dolkar vanliga accessoarer hos modemedvetna män.²²⁷ I ett danskt biskopstestamente från år 1377 med det förgyllda bältet tillkommer också en tillhörande pung i siden.²²⁸

222 DS 7444, Erslev (1901) s.151

223 DS 7444

224 Sök i samlingarna: sökord ”bälte”, ”sölja”, ”ströning”, ”förgylld koppar”, ”förgylld silver”

225 Erslev (1901) s. 123, 155

226 DS 7270, Erslev (1901) s. 129, 183

227 MS. Bodl. 264 (2000) 76r, 196v, Français 122 (2007-11-14) Image 42

228 Erslev (1901) s.151

Den katolska kyrkans bestämmelser rörande prästers dräkt

Reglering av prästerskapets kläder har skett sedan den institutionella kristendomens barndom. Kyrkanlagarna har utmärka prästernas ämbete genom att visa på ett dygdig och enkel klädedräkt. Sedan 500-talet gjordes försök att förbjuda skärningar på kläder, extravaganta färger och dyrbara ornament, det har även förekommit att kyrkan förbjudit allmänheten att klä sig i kläder som varit förbehållna präster och på så vis försökt formalisera prästklädseln. Under medeltiden företas både koncilier med allmängiltiga regler samt lokala kyrkomöten som berör frågan. Det första och viktigaste var det fjärde laterankonciliet som hölls åren 1215-1218 under påven Innocentius III styre. Detta kyrkomöte lyfte fram flera livsfrågor rörande prästerskapet leverne och med 16:e kanoniska lagen beslöts följande i dräktfrågan:

Their garments must be worn clasped at the top and neither too short nor too long. They are not to use red or green garments or curiously sewed together gloves, or beak-shaped shoes or gilded bridles, saddles, pectoral ornaments (for horses), spurs, or anything else indicative of superfluity. At the divine office in the church they are not to wear capps with long sleeves, and priests and dignitaries may not wear them elsewhere except in case of danger when circumstances should require a change of outer garments. Buckles may under no condition be worn, nor sashes having ornaments of gold or silver, nor rings, unless it be in keeping with the dignity of their office. All bishops must use in public and in the church outer garments made of linen, except those who are monks, in which case they must wear the habit of their order; in public they must not appear with open mantles, but these must be clasped either on the back of the neck or on the bosom²²⁹

Under nästa stora koncilium hölls åren 1311-1312 i Wien och förutom att bekräfta föregående koncilium lagstadgas följande:

Since he who abandons the dress proper to his order, and puts on other clothes and wears them in public, without a good reason, renders himself unworthy of the privileges of that order, we ordain by the present constitution that any cleric wearing striped or variegated clothes in public, without a good reason, is automatically suspended, if he is beneficed, from receiving the revenues of his benefices for a period of six months. If however he does not have a benefice but is in sacred orders below the priesthood, he becomes automatically disqualified for the same period from obtaining an ecclesiastical benefice. The same penalty applies to other clerics having the tonsure yet wearing such clothes in public. He who holds a dignity, a parsonage or another benefice to which the cure of souls is annexed, as also any other priests and religious, whose outward garb should reveal their inner integrity, who without reasonable cause wear such clothing in public, or appear thus with a woolen band or linen cap on their heads, are, if beneficed, automatically suspended for a year from receiving the revenues of their benefices. Such other priests and religious are also disqualified for the same period from obtaining any ecclesiastical benefices. These and any other clerics who wear a gown or tabard which is furred to the edge and so short that the lower garment is clearly seen, if they are secular clergy or religious with administrative posts, are obliged to give the gown to the poor within a month. The other religious who do not have administrative posts are obliged within the same period to consign the gown to their superiors, to be used for some pious purpose. If this is not done, the above penalties, of suspension in the case of the beneficed clergy and of disqualification in the case of the rest, are incurred for the above period of time. To this penalty we add that clerics, especially those with benefices, may not wear in public chequered, red or green boots.²³⁰

I dessa stadgar finns en strävan att försöka konkretisera förordningarna i fjärde Laterankonciliumet med straff för olika dräktmässiga förseelser.

Efter kyrkomötet i Wien hölls inga ekumeniska koncilier förrän det i Konstanz år 1414-1418. Här

229 Lateran Council IV : 1215 A.D.

230 Council of Vienne : 1311-12 A.D

skärps reglerna ytterligare men upptar inte särskilt stor plats på dagordningen. Kyrkomötets primära mål var att lösa den stora schismen inom kyrkan där tre personer samtidigt utnämnde sig påve under samma tid. Man bekräftar besluten rörande klädsel och färg från föregående möten och lägger till några regler:

Especially we order to be utterly abolished, with the same council's approval, the abuse whereby in certain regions some clerics and churchmen, both secular and regular, and even (which we deplore still more) prelates of churches, wear long gloves that are unnecessarily large and sumptuous, extending to their elbows, and clothes with slits at the back and sides, with furs covering the edges even of the slit parts. Moreover, they are not afraid to attend the divine offices in churches—even in the churches in which they are beneficed—in such clothes together with their surplices and other garments worn for worship and the church's services.²³¹

Dessa regler omfattas inte i undersökningen men ger intressanta upplysningar om vad som har hänt på vägen från föregående möte. Det ger en vink om vad kyrkan velat förbjuda på vägen inom kyrkan men som inte trätt i kraft officiellt inom kyrkan. Texten talar om att kyrkans män oförskämt burit slitsade kläder under tidegården i kyrkan såväl som under gudstjänstlivet med superpellicumet över.²³² Vad som är särskilt intressant är slitsarna i kläderna som är ett mode som dyker upp under det sena 1300-talet när kläderna blir djärvare, mer åtsittande och korta. Bland kyrkans män och kvinnor klagades det på det nya modet. Newton lyfter fram den franska abboten Gilles li Muisés som klagat år 1349:

And what can I say, [...] of clothes and their decoration? The men's so tight, so short that their private parts could often be seen beneath them, which was shocking²³³

Andersson lyfter fram heliga Birgitta som vid samma tid:

Hon uppmanade Sveriges folk att lägga av sina kläder som var sönderskurna och och slitsade, ”till ingen nytta och misshagar Gud”. Man skulle inte heller bära för alltför långa kläder ”som kvinnor”, eller så korta att det blev anstötligt. Dessutom skulle de inte göras snäva och hållas ihop med knappar så att man såg smalare ut än man var.²³⁴

Heliga Birgitta lyfter fram det som kyrkomötet i Konstanz sen bekräftar, bruket av slitsade kläder som något moraliskt fördärvat. I försök att hindra dräktmässigt dåligt beteende ville man med hjälp av lokala kyrkomöten ytterligare reglera dräkten. I ett kyrkomöte i Valencia år 1261 förbjöds också alla plagg med saffransgul färg, silke förbjöds på flera kyrkomöten under det sena 1200-talet, i Liege förbjöds vissa randiga tyger år 1287, i Gerona år 1274 påbjöds prästernas kläder att vara långa och enfärgade. På ett kyrkomöte i Sens och i London på 1320-talet lägger man till vita och saffransgula skor på listan över otillåtna skor.²³⁵ De flesta lokala kyrkomöten, enligt Izbicki, drar en generell linje att kläderna ska vara modesta och särskilja prästerskapet från de världsliga, i linje med de ekumeniska mötenas beslut.²³⁶

Anledningen till varför just röd och grön förbjöds är tvetydig. Det kan röra sig om, menar Izbicki, om att dessa färger är exklusiva och färgstarka, men denna färgkanon var ifrågasatt redan under medeltiden. En kanonist, Johannes Andrea kritiserade beslutet under tidigt 1300-tal och menade att mörkgrön borde tillåtas eftersom denna var mer passande färg än de tillåtna blå och violett. Han

231 Council of Constance 1414-18 A.D

232 Se kapitlet om pellicum och superpellicum.

233 Newton (2002) s.29

234 Andersson (2006) s.156

235 Eventuellt kan skor vara en felöversättning av hosor, men detta har inte kunna bekräftats då latinoriginaltexten inte varit tillgänglig. Randiga och rutiga skor är ovanligt men desto vanligare bland hosor.

236 Izbicki (2005) s.110ff

ifrågasatt också varför just grön och röd ansågs anstötliga.²³⁷ Valet av förbjudna färger var förbryllande även för dåtidens kyrkolagsstiftare. På vissa lokala möten strävade man efter att kompromissa på besluten, exempelvis så tilläts röd på ett kyrkomöte i Florens år 1351 och i Salzburgs stift år 1386 ville kyrkan tillåta olika plagg beroende kyrklig rang. Izbicki härleder dessa små protester till de stora inre strider som katolska kyrkan genomlider under det sena 1300-talet. I samband med katolska kyrkans stora schism hamnade mindre fokus på dräkterelaterade frågor.²³⁸ På ett kyrkomöte i Köln år 1337 blir det avslag när prästerna vill bära med lång strut med skälet att den är praktisk att vira runt händerna vid kallt väder. Det stadgades istället att prästerna skulle hålla sig med kort strut istället för modemedveten lång strut.²³⁹

När det kommer till nordiska kyrkomöten är materialet tunt. I svenska Tälje hölls år 1279 kyrkomöte där ämnet vidrördes.²⁴⁰ Det enda som påbjuds är att präster offentligt ska bära prästers dräkt och klippt tonsur annars betala en böter på tre mark. Vad som avses med prästers dräkt framgår inte av texten men troligen utgår den liksom andra samtida europeiska kyrkomöten ifrån fjärde latterankonciliet.

Den norska biskopen i Skálholts stift på Island sätter år 1357 upp en rad bestämmelser rörande det isländska prästerskapet:

Item at prestar ok diaknar syni enga lausung eðr leikaraskap j klæðaburði sinum. beri huarki stickhnifa ne tosk[ur]. ne dreglahwfur opinberliga. hafi æigi breiðari hettu struta en tueggia fingra ok æigi siðara en alnar. elle se vpptekt af biskups vmbodsmanni innan manaðar siðan a er minnt.²⁴¹

För att förhindra lyx och fåfänga hos präster och medhjälpare förbjöds de att bära dolkar, väskor, ha huvudbonader dekorerade med band synligt. Vidare förbjöds hättans strut att vara längre än en aln, det vill säga ca en halvmeter, och strutarna fick inte vara bredare än två fingrar. Om en präst efter varning inte slutade bära plagget skulle det konfiskeras av biskopens ombud. Vi vet inte om dessa regler tillämpas i resten av Norden men det är troligt att liknande beslut har tagits.

Kyrkobesluten rör inte prästernas linkläder men utefter allmänna normer bars inte linkläderna synligt. Den norska sedelärande boken Konungaspegeln från 1200-talet varnar sina läsare för att visa sina linkläder:

Låt alltid skära din skjorta ett gott stycke kortare än din kjortel, ty ingen hövisk man kan pryda sig med lin och hampa.²⁴²

Sammanfattningsvis är följande saker förbjudna dräkt detaljer, endast detaljer som direkt rör kläder som omfattas av arbetet är medräknade. Inom parentes presenteras året när beslutet trädde i kraft.

- Gröna och röda kläde r.(1218)
- Speciella handskar, vad för handskar som avses framgår inte av texten. (1218)
- Spetsiga snabelskor (1218)
- Kappor med långa ärmar annat än i nödfall (1218)
- Bältessöljor och skärp med silver- eller guldornament. (1218)
- Fingerringar som inte markerar ämbete (1218)

237 Izbicki (2005) s.107

238 Izbicki (2005) s.

239 Nockert (1997) s.98

240 DS 692

241 DI Bind 3,129

242 Troels-Lund (1939) s. 8

- Att offentligt bära randiga och multikolerade kläder (1312)
- Att offentligt bära rutiga, gröna eller röda skor. (1312)
- Ylleband eller linnehätta (1312)
- Plagg eller tabard där pälsen är synlig som dekoration, troligtvis åsyftas pälsbrämade plagg. (1312)
- Kjortlar och tabarder får inte vara för korta så att det undre plagget syns, troligtvis avses att man inte ska se personens linkläder och därmed väcka anstöt. Tabarden som är en överkjortel ska täcka kjorteln nertill. (1312)

Påbjudna artiklar

- Stängda mantlar med spänne. (1218)
- Om man tillhör en order ska tillhörande dräkt bäras. (1312)
- Lagom långd, inte för långa inte för korta. (1218)
- Biskopar måste bära röcklin i linne överst i offentliga sammanhang. (1218)
- Mantlar och kjortlar ska vara stängda med spännen (1218)

Kläderna i testamentena i förhållande till färg

Materialet är uppdelat i två grupper beroende vilket kyrkomöte testamentet faller under. Första delen åren 1218-1313 är rådande under fjärde Latterankonciliet och den andra delen åren 1314-1418 under kyrkomötet i Wien. Eftersom det inte med säkerhet går att säkerställa de lokala kyrkomötenas legitimitet kan endast testamentena dömas efter de stora ekumeniska kyrkomötena. Bland de medräknade är plagg som är röda, gröna och mönstrade.

Bland de svenska testamentena under första perioden är det endast en färgförseelse hos en vikarie men materialet är litet, endast sju testamenten. I motsvarande norskt material finns endast ett testamente med inga förseelser. I det danska materialet finns tre testamenten med inga förseelser. Sammanfattningsvis är materialen för tunt för periodens första del.

Inom den andra perioden, 1314-1418 finns mer material hos samtliga. Av de trettiofem svenska givarna har sjutton förbjudna färger i sin garderob. Det innebär att sänär på häften av prästerskapet och nästan alla ämbeten är representerade. Kanikerna är överrepresenterade men även en biskop finns med. I det norska materialet innehåller fyra av tio testamenten ett eller flera plagg med förbjudna färger. Det återfinns endast hos korbröder och hos en sockenpräst men materialet är betydligt mindre än hos sina grannländer. I det danska materialet är nio personer syndare av trettioen. De skyldiga är i det närmast bara kaniker och administrativa personer som ärkedjäknare, djäkna och skolastiker.

Det är drastiskt att dra slutsatsen att det är personer inom de högre ämbetena som är de största syndarna men man lockas att göra det på grund av att det finns långt fler testamenten bevarade från höga ämbetsmän än enkla sockenpräster. Vad som kvarstår som anmärkningsvärt är att trots skärpta regler under 1300-talet är det inga givare som skäms över sitt stora innehav av otillåtna färger. Exempelvis testamenterar en svensk kanik år 1346 20 plagg varav fem är röda och gröna.²⁴³ Det förekommer en del kyrkomän som kan tolkas följa lagarna eller som inte vill avslöja klädernas färg, exempelvis testamenterar en dansk biskop år 1350 28 plagg som ingen är nämnd vid färg.²⁴⁴

Det förekommer också ett antal foder i förbjuden färg men om de omfattas av lagen framgår ej.²⁴⁵

243 DS 4074

244 Erslev (1901) s. 102

245 Erslev (1901) s. 79, b.2 nr. 255

Det finns i beslut för klosterordnarna från mötet i Wien att de inte får använda siden i stället för päls i kläderna men om det rör prästerna är okänt.²⁴⁶ Beslutet tyder också på att päls inte behövde vara särskilt exklusivt och siden förekommer som foder i några fall i materialet.

Kläderna i testamentena i förhållande till skärning och tillbehör

Flera av plaggen som avses i reglerna återfinns inte i materialet såsom handskar och huvudbonader. Den största problematiken föreligger däremot på området att givarna ger mycket knapphanta upplysningar om plaggens utseende. Några hänvisningar till om de är stängda, öppna, korta eller har andra karaktärsdrag är mycket ovanliga. I flera fall kan reglernas mycket generella ramar underlätta arbetet, exempelvis när vissa plagg helt förbjuds som silverornamenterade bälten. Reglerna påbjuder att kjortlarna ska vara av lagom längd. Endast två ärkebiskopar refererar till två kjortlar som långa vid tiden runt år 1400.²⁴⁷ Det rådande modet vid denna tid var korta kjortlar så det kan innebära att man vill utmärka dessa kjortlar som ovanligt långa. Det behöver inte nödvändigtvis betyda att övriga kjortlar i samtida testamenten är korta eftersom det förekommer kjortlar av olika längd trots att det rådande modet påbjuder korta kjortlar. Vi kan vara mer säkra på att det rör sig om regelvidrigheter när det gäller de cotehardies som nämns i det svenska och norska materialet. Dessa djärva kjortlar nämns under samma tid som de är som mest populära, vid tiden runt 1300-talets mitt och senare hälft.²⁴⁸ De två som nämns i en norsk kanikers testamente från år 1381 är särskilt intressanta då de är fodrade med tunna tyger vilket är ett lämpligt foder i åtsittande kläder. Längden framgår inte men de åtsittande kjortlarna under 1300-talet är ofta som längst till knäna och mycket åtsittande. Dessa korta och åtsittande plagg var som ovan nämnt inte populära hos samtida kyrkliga ledare. I Wien förstärks denna regel med att kjorteln inte får blotta underliggande underkläder. Ett gravmonument från år 1361 i Essex som avbildar ärkediakonen William de Rothewelle visar enligt Boutell ärkediakonen med en åtsittande kjortel av profant snitt. Det tyder på att det förkom personer även i Europa inom prästståndet som bar för tiden mycket åtsittande kläder.²⁴⁹

I Hodges bok finns två illustrationer från 1300-talet som visar präster som argumenterar med varandra.²⁵⁰ Båda bilderna visar klart kontrasten mellan religiös påbjuden dräkt och världslig dräkt. Till vänster på bilderna står präster klädda i fotsida kjortlar medan prästerna till höger bär åtsittande, djärva kjortlar och korta mantlar. De världsliga bär också dolkar, svärd, sköldar och spjut. Bilden vill enligt Hodges visa prästernas dräkt och visa att de korta kjortlarna och världsligt mode var ett problem.²⁵¹

I reglerna från år 1218 nämns att prästerna inte ska bära kappor med långa ärmar annat än i nödfall. Det finns några av kapporna i materialet som troligtvis är försedda med långa ärmar, dels de kjortlar som går under benämningen gardecorps och en surcotte som är försedd med speciellt långa ärmar som nämns år 1331 i ett norskt testamente.²⁵² Dessa plagg finns i omnämnda i alla tre länderna vid 1300-talets mitt. Om det verkligen är samma sorts plagg som avses i bestämmelserna över hundra år innan det är omöjligt att säga. Gardecorpsen med långa ärmar förekommer främst under sent 1200-tal men förekommer fortfarande ofta i oförändrat tillstånd fram till 1300-talet. Det förekommer också ett antal togor under 1300-talets andra hälft som Andersson menar kan vara samma sak som begreppet ärmkappa som förekommer i utomstående nordiskt källmaterial.²⁵³

246 Council of Vienne : 1311-12 A.D

247 SD 937, Erslev (1901) s. 186

248 DS 4639 , DN b. 2 nr. 255, DN b. 2 nr. 468, DN b. 3 nr. 160

249 Boutell (1848) s.105

250 Hodges (2005) s. 162, bild V

251 Hodges (2005) s.163f

252 DN b.3 nr.160

253 Andersson (2006) s. 98

Ärmkappa påminner onekligen till ordet om en kappa med utmärkande ärmar men om det är osäkert om det liknar plagget som omnämns i regelverket. I övrigt förekommer många mantlar och kappor i materialet men om hur dessa ska klassificeras utefter reglarna är okänt eftersom begreppsförvirringen är stor (se ovan om mantlar och kappor).

Päls är det vanligast förekommande fodret i källorna men materialet men hur fodret är utformat i relation till plaggen framgår inte. Det förekommer också sidenfoder vilket var exklusivt för tiden. I engelska överflödsförordningar från år 1337 fick personer under riddares rang bara tillgång till pälsverk av lamm, kanin, katt och räv och förbjöds att använda siden i kläderna. År 1363 utökades reglarna för de privilegierade för att öppna upp för prästerskapet som var knutna till katedralerna och universiteten.²⁵⁴ Några motsvarande överflödsförordningar i det nordiska arbetet har inte hittats, men möjligen sågs det inte med blida ögon av kyrkans samtida ideologer att prästerskapet använde sig av dyrbara pälsar och siden.

Ett påbjudet plagg, röcklinet eller superpellicumet, återfinns hos flera personer inom prästerskapet men märkväl inte hos några biskopar. En anledning kan vara att de betraktades som oansenliga plagg eftersom de var enkla till snittet och i ett billigt material.

Ett mycket vanligt förekommande tillbehör är dekorerade bälten, vanligast är i silver men även förgyllt silver. Silverbälten återfinns hos nära alla yrkeskategorier och ämbeten, från sockenpräster till ärkebiskopar. På detta källmaterialet är det tydligt att denna regel inte efterföljdes av prästerskapet. I ett danskt testamente förekommer det också att präster gav andra inom standet silverbeslagna bälten, givaren, en kanik ger år 1350 självaste danska ärkebiskopen ett bälte.²⁵⁵ Fler exempel på liknande förfarande finns i materialet.²⁵⁶ Det är möjligt att några bälten har liturgisk karaktär men även världsliga män och kvinnor finns bland mottagarna vilket tyder på att bältena är profana.²⁵⁷ Flera bälten benämns som gjorda för dagligt bruk, men endast ett av dessa är silverbeslaget vilket kan tyda på att de främst användes vid festligare tillfällen.²⁵⁸ Det förekommer också ett fåtal bältestillbehör. En dansk ärkebiskop har en silkespung och en dansk kantor har ett silverbeslaget bälte för dagligt bruk med pung och dolk.²⁵⁹ Båda referenserna är ifrån sent 1300-tal och åtminstone den senare får ett återsken i det isländska biskopsdekretet från år 1357.

En svenskt kanik testamenterar år 1352 tre silverornament till två kjortlar och en mantel, det är troligt att det rör sig om spännen eller broscher.²⁶⁰ Det är det enda omnämmandet som säger något rörande stängda kjortlar och mantlar. Dessa förmodade spännen kan ha använts till att spanna ihop manteln framtill eller ett sprund framtill på en kjortel.

Det är omöjligt att fastställa hur mycket dessa regler betydde för prästerskapet i Norden. Det har inte påträffats några kyrkliga domslut rörande prästerskapets där faktiska straff dömts ut. Några protokoll från biskopsvisitationer liknande de som finns bevarade i engelska arkiv finns inte heller. Carrol-Clark som undersökt den engelske biskopen Euges Rigaud som utförde biskopsvisitationer i England under 1200-talets mitt ger vissa ledtrådar om vilka regler som var viktiga.²⁶¹ Denna biskop straffar också för artiklar som inte innefattas av konciliets regler men kanske återfinns i lokala kyrkolagar. Rigaud anmärkte på att prästernas kjortlar och tabarder var öppna och för korta, att de i

254 Hodges (2005) s.15ff

255 Erslev (1901) s. 99

256 Ex. DS 7378, DS 4864

257 Ex. DS 1907, SD 447

258 DS 7270, Erslev (1901) s. 129, 162

259

260 DS 3130

261 Carrol-Clark (2005) s. 81-103

generellt inte bar ståndsmässig dräkt efter reglementet, att prästerna inte bar rätt kläder vid arbetet i kyrkan, att de hade randiga kläder, att de bar felaktiga huvudbonader och att de använde kläder med siden, förgyllda sporrar, smycken och bältesornament. Det är skärningen på kläderna och utsmyckning som är i fokus, endast en referens i registret tar upp färg och det rör en rebelliskt munk som rider ute på nätterna i en mörk kappa, en förmodad mörkröd kappa. Så få referenser i registret ger två alternativ, antingen följde prästernas färgkoden eller ansågs färgfrågan oviktig. En tredje mer spekulativ möjlighet är att visitationerna främst behandlar prästernas arbete vid kyrkorna och mindre om deras civila tillvaro. Dock lyfter registret fram ibland vad prästerna har haft för sig på fritiden.

Om registret är representativt för en nordisk kontext är svårt att säga men att klädernas skärning är centralt är troligt och att besmyckade bälten och färg är av underordnad betydelse eftersom dessa två förseelser är så pass vanliga i alla nivåer. Testamentena säger för lite om skärningen för att ge en bra bild, medan färg och ädelmetallens roll är lättare att fastställa. Exakt hur präster, kaniker och biskopar förhöll sig till reglerna är därför omöjligt att säga, vi vet bara att de var inkonsekventa när det kom till färg och ädelmetall.

Sammanfattande resultat

Genom att studera svenska, norska och danska testamenten skrivna av präster mellan åren 1218 och 1418 har deras civila dräkt kartlagts. I materialet finns många plagg i olika material och med skriftande utseende. Ett antal utav plaggen kan med säkerhet typbestämmas och härledas till arkeologiska fynd och bildmaterial.

Närmast kroppen bars underkläder, så kallade linkläder namngett efter plaggets material. Mannens linkläder bestod av en skjorta och brokor. Linkläderna är relativt ovanliga i materialet eftersom underkläder slets ut eller hade ett ringa värde. Ofta testamenteras de till tjänare och det rör sig med stor säkerhet om nygjorda uppsättningar. I de danska testamentena förekommer också plagget hemmeth som kan åsyfta en underskjorta.

På benen bars lösa byxben, så kallade hosor. Det råder en viss begreppsförvirring i översättningen då latinska ordet för skor är snarlika. De hosor som med säkerhet kan preciseras som hosor är gjorda i vitt kläde eller vadmal av okänd färg. Jämför man med bevarade hosor och biskopsstrumpor är det troligt att det förekom långa hosor såväl som knäkorta hosor.

Över linkläderna bars en kjortel som är en slags långärmad tröja försedd med kilar och ibland slitsar. I översättandet av materialet återkommer en problematik om en del kjortlar som omnämns tillsammans med hätta. Det är svårt att fastställa huruvida det rör sig om kjortlar med en matchande separat hätta eller om en kjortel med fastsydd huva. Enligt vissa forskare är det troligt att det främst rör sig om det första alternativet men andra varianten förekommer ibland i bildmaterialet, särskilt i akademiska och kyrkliga sammanhang. För säkerhets skull har dessa kjortlar med hätta undersökts separat.

Kjorteln är det vanligast omnämnda plagget i materialet. Flera färger och material omnämns, även en del beskrivningar om skärningar förekommer. Bland färgerna är blå, grön och röd vanligast men enstaka exempel av mönstrade tyger och svart, brun och grå finns med. De omnämnda materialen är olika sorters kläde, ovalkade ylletyger, vadmal och enstaka exempel av skinn. När det kommer till foder omnämns ylletyg, siden eller pälsverk av mård och ekorre men också ovanligare foder av varg och ren. Ett antal kjortlar under sent 1300-tal omnämns som långa vilket tyder på att de var fotsida och en kjortel beskrivs som försedd med vida ärmor vilket är mindre modemässigt korrekt under samtiden. En kjortel är försedd med ett stort antal ärmspännen vilket var populärt under den undersökta perioden.

Materialet tar upp ett antal speciella kjortlar med mer eller mindre känt utseende. I några norska testamenten från 1300-talets mitt förekommer cotehardien som är en modemässig utmanande kjortel. Den kunde vara kort i längd, slitsad eller åtsittande eller kombination av föregående. De förekommer i färgerna röd, svart och blå och med foder i tunnare ylletyger och blandtyger samt päls. En kjortel under namnet corseto, förekommer under i två tidiga 1300-talstestamenten, den ena är blå men i övrigt är plaggets utseende okänt. Det samma gäller för plagget colobium som omnämns sex gånger mellan åren 1283 och 1325. De är foderade i vitt skilda material som ylle, päls och siden. Enligt äldre romerska källor avses en slags skjorta med korta ärmor men betydelsen tycks ha ändrats. Ytterligare kjortlar vars utseende inte går att säkerställa är stack och kordhumblæ som båda nämns under 1300-talets första tre fjärdedelar. Ett antal gånger nämns kylt vilket kan syfta på kolt som också är en slags kjortel, två av dem är beskrivs som gröna.

Över kjorteln bars olika sorters överkjortlar så kallade surcotter, som kunde ha mer varierad skärning än den vanliga kjorteln. Den kunde exempelvis vara ärmlös, ha vida ärmor, långa ärmor

och försedd med slitsar. I materialet återfinns blå, röda, gröna och bruna surcotter och nära hälften är försedda med olika foder av päls eller kläde. En vanligt förekommande överkjortel är tabarden som omnämns under sent 1200-tal och under 1300-talets första hälft. Tabarden hade två utföranden, en som heraldiskt plagg utan ärmor och en som en slags överkjortel för ritt. Det är troligt att den är ärmlös eller har mycket korta ärmor. Det är ovanligt att den nämns vid färg men de som finns är blå och bruna. De är förefaller vara fodrade med kläde och päls.

En grön Tröja omnämns också en gång och kan åsyfta en fodrad överkjortel eller en slags rustningsjacka. Liksom i fallet med kjortlarna finns det flera surcotter med hätta. Ett överplagg som förmodas vara utav päls är pellicumet som gett upphov till ett liturgiskt plagg, superpellicum som prästerskapet ska bära över det värmande pellicumet vid processioner, begravningar och liknande situationer. Om plagget har pälsen utåt eller som foder är okänt, bildmaterial av överkjortlar med päls utåt är ovanligt men det är möjligt då inga övriga material förutom päls nämns. En särskild överkjortel är gardecorpsen som omnämns i materialet under sent 1200-tal fram till 1300-talets mitt. Det är ett modemässigt plagg med överdrivet långa, vida och dekorativa ärmor, ofta försett med huva. Blå är den enda omnämnda färgen och päls är det enda fodret som förekommer.

Tre sorters ytterplagg går att skönja i materialet, mantel, kappa och toga. De två förstnämnda är klart överrepresenterade och anses beteckna varandra liknande plagg. Manteln var troligtvis huvudsakligen ett stort tygstycke som sveptes runt axlarna eller trädde över huvudet likt en poncho. Kappan verkar kan ha haft mer avancerad skärning där bland annat plisseringar har förekommit. Bland mantlarna finns en röd och en blå mantel och bland foder hittas främst päls men även kläde och siden. Kappa nämns oftare men sällan med attribut. Två kappor omnämns vara av tunt ylle vilket tyder på att plagget även kan ha ett andra funktioner än som ytterplagg. En kappa omnämns särskilt vara för vått väder och en annan som ”rund” i skärningen vilket tyder på att det är skuret med runda former. Toga omnämns ett antal gånger under sent 1300-tal och antas vara en slags kappa med särskilda ärmor, eventuellt liknande gardecorpsen. Längden på plagget verkar kunna variera då plagget en gång omnämns som långt och ibland kort. Bland färgerna hittas röd, blå, brun och grön och flera är fodrade med kläde eller pälsverk.

Testamentena vittnar också om en del huvudbonader, varav hättor och almucium kan urskiljas. En hätta var en slags lös huva som trädde över huvudet och som var försedd med korta eller breda slag. Under 1300-talet kunde den förses med en dekorativ tygstrut baktill som kunde vara mycket lång. Hättorna är mycket talrika i testamentena och beskrivs med färgerna blå, brun, röd, grön, svart, vit och mönstrade. Materialen är kläde och vadmal och de är fodrade med päls, ylle och siden. Almuciumet är svårare att fastställa utseende då det förefaller vara både en huvudbonad liksom en slags öppen poncholiknande hätta av päls utåt. Det omnämns ofta med superpellicumet vilket tyder på att den ska användas vid kallare väder.

I materialet omnämns ett stort antal bälten varav många anges vara dekorerade med silver och ibland förgyllda. Två uppgifter ges om bältets färg, ett rött och ett svart. Om bältena är gjorda för festliga tillfällen är okänt med några bälten beskrivs som gjorda för dagligt bruk. Ibland kommer bältet med accessoarer i form av pungar och dolkar.

I relation till de beskrivna plaggen ställs de regler som uppsattes på de stora kyrkomötena för att se huruvida prästerskapet följde dessa. Viktigaste besluten rörande dräkten togs vid fjärde latterankonciliet år 1218 och ca hundra år senare vid kyrkomötet i Wien. Till dessa allmäneuropeiska möten togs lokala beslut. I det nordiska materialet finns är materialet mycket tunt och det som finns tillbakasyftar på de stora kyrkomötenas beslut. Det går att utläsa ifrån andra närliggande lokala kyrkomöten och samtida krönikor att världsligt mode generellt inte var lämpligt

för prästerskapet, särskilt när det kommer till det sena 1300-talets mycket åtsittande och djärva mode.

De besluten som är undersökningsbara är förbud mot gröna och röda kläder, kappor med långa ärmar, bälten med silver eller guldornament, mönstrade och multikolerade kläder, pälsdekorationer och för korta kjortlar. Besluten påbjuder mantlar som kan knäppas igen framtill med spänne, lagom längd på kläderna och superpellicum för biskopar i offentliga sammanhang.

I förhållande till färg ses mycket få förseelser under periodens första del vilket främst grundar sig i att materialet är tunnare. Från periodens andra del är undersökningsunderlaget större och plagg med förbjuden färg uppträder i såväl hälften av testamentena i materialen. I det närmast återfinns de hos alla yrkeskategorier. Den största gruppen är kanikerna och de kyrkomän som innehar pedagogiska och administrativa tjänster. Detta betyder inte nödvändigtvis att de präster med högre ämbeten är större syndare. Det finns färre testamenten bevarade från det lägre prästerskapet medan det finns ett större antal testamenten bevarade från de högre ämbetena i relation till deras verkliga antal.

När det kommer till regleringarna rörande plaggens skärningar är det främst kjortlarnas utseende som är intressant. Det förekommer indikationer på att prästerskapet har ägt kjortlar som är djärva, antingen till kroppsnära skärning eller längd nertill. Dessa kjortlar återfinns främst hos norska och svenska präster. Mer frekvent uppträder de speciella kappor med långa ärmar som präster inte bör bära, i vissa fall är det svårt att fastställa vilka kappor som är försedda med dessa speciella ärmar.

En del material och skärningar omfattas inte direkt av reglerna men kan betraktas som lyx eller fördömda av lokala kyrkomöten och kyrkliga förespråkare. Detta gäller exempelvis bruket av siden, päls och längden på struten på hättor.

Bland tillbehören som omfattas av reglerna är silver- och guldornamenterade bälten som förekommer frekvent ofta i materialet inom alla yrkeskategorier. Det är troligt att de flesta bälten är för civilt bruk då de ibland testamenteras till världsliga kvinnor och män samt mellan kyrkans män. Det förekommer också bältestillbehör som silkespungar och dolkar vilket var förbjudet enligt lokalt biskopsdekret.

Framtida forskning

Denna studie har resulterat i många uppslag rörande medeltida dräkthistoria. Undersökningens infallsvinkel kan överföras för att undersöka liknande förhållande hos Europas länder, endast språkförbistringen sätter gränser för individen. Det hade varit intressant att dyka ner i tyska landområden liksom på allvar undersöka det isländska diplomatariumet. Så här i efterhand kan jag konstatera att det danska diplomatariumet säkert kan ge mer upplysningar till undersökningen, särskilt om några relevanta kyrkomöten finns till hands. Danmark var för tiden närmare förbundet med Europa på ett sätt som exempelvis Sverige inte var. Det är också en sorg att konstatera det finska diplomatariumet är för tunt för att ge några som helst intressanta upplysningar. Finland var svenskt och det mesta av det tunna finska medeltida materialet återfinns i det svenska diplomatariumet. Det kan också vara intressant att utvidga undersökningen i tid, undersöka dräkten mot slutet av den katolska eran eller gå djupare in i hur kläderna svarar mot yrkeskategorierna.

Studien har också gett många insikter om det skriftliga källmaterialets begränsning på området. Testamenten och liknande skriftliga källor ger en mycket onyanserad bild av samtiden med litet utrymme för utsvävningar. Det är likt en sten som endast kan bearbetas med hjälp av trubbiga

verktyg. Resultatet blir därför något oskarpt och spekulativt men vi har som forskare möjligheten att välja bland de bästa tolkningarna.

Källor

Medeltidsdiplom

Diplomatarium Suecanum

Statens arkiv, Riksarkivet och Landsarkiven (2008-12-19) ”Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev”, ur *Verksamheter*, (2007-11-06) hämtat från <http://www.statensarkiv.se/> 2008-11-01

De svenska diplomerna bär diplomnumret angett på internetbaserade Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev.

<i>DS 871</i>	<i>DS 2762</i>	<i>DS 5685</i>
<i>DS 812</i>	<i>DS 3002</i>	<i>DS 6357</i>
<i>DS 741</i>	<i>DS 3059</i>	<i>DS 6476</i>
<i>DS 1741</i>	<i>DS 3130</i>	<i>DS 7270 r</i>
<i>DS 1225</i>	<i>DS 3379</i>	<i>DS 7099</i>
<i>DS 1275</i>	<i>DS 301</i>	<i>DS 7378</i>
<i>DS 1605</i>	<i>DS 3532</i>	<i>DS 7444</i>
<i>DS 1850</i>	<i>DS 4074</i>	<i>DS X 80</i>
<i>DS 1851</i>	<i>DS 4374</i>	<i>DS X 97</i>
<i>DS 1907</i>	<i>DS 4639</i>	<i>DS X 143</i>
<i>DS 2130</i>	<i>DS 4716</i>	<i>DS 692</i>
<i>DS 2377</i>	<i>DS 4864</i>	<i>SD 447</i>
<i>DS 2500</i>	<i>DS 6389 a</i>	<i>SD 937</i>
<i>DS 2678</i>	<i>DS 4900</i>	<i>SD 1287</i>
<i>DS 2759</i>	<i>DS 5127</i>	

Diplomatarium norvegicum

Enhet for digital dokumentasjon ved HF (2006) ”Søk i Diplomatarium Norvegicum”, hämtat från <http://www.dokpro.uio.no> 2008-11-01.

<i>DN b.19 nr. 133</i>	<i>DN b.2 nr. 305</i>	<i>DN b.2 nr 468</i>
<i>DN b.17 nr. 877</i>	<i>DN b.4.nr. 350</i>	<i>DN b.4.nr. 564</i>
<i>DN b.10 nr. 9</i>	<i>DN b.11 nr. 41</i>	<i>DN b.11.nr. 93</i>
<i>DN b.3 nr. 160</i>	<i>DN b.4.nr. 374</i>	
<i>DN b.2 nr. 255</i>	<i>DN b.4.nr. 475</i>	

Digitala källor och manuskript

British Library (2008-01-03) "Luttrellpsalter", ur *Online Gallery -Turning the Page*, 2008-01-03, Hämtat från <http://www.bl.uk> 2008-01-03

Carlson, Marc I (2006-12) Some Clothing of the Middle Ages, ur *I. Marc Carlson's Homepage*, 2007-11-27, hämtat från <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson> 2007-11-09

Diu-Minnezit (2004-02-26). "Luttrell Psalter", ur *Diu-Minnezit 1350*, 2004-02-26, hämtat från <http://www.diu-minnezit.de/share/Handschriften> 2007-11-14.

Enhet for digital dokumentasjon ved HF (2006). J.Fritznors ordbok over Det gamle norske sprog, dvs. norrøn ordbok 2008-11-01, från <http://www.dokpro.uio.no/> 2008-11-01

Fordham University Center for Medieval Studies (1996) "Twelfth Ecumenical Council: Lateran IV 1215", ur Full texts, 2007, hämtat från <http://www.fordham.edu/halsall/sbook.html> 2008-11-11

Fordham University Center for Medieval Studies (1996) " Council of Vienne : 1311-12 A.D", ur Full texts, 2007, hämtat från <http://www.fordham.edu/halsall/sbook.html> 2008-11-11

Fordham University Center for Medieval Studies (1996) "Council of Constance 1414-18 A.D", ur Full texts, 2007, hämtat från <http://www.fordham.edu/halsall/sbook.html> 2008-11-11

Språkbanken(2008). "Söderwall och Schlyter Ordböcker över svenska medeltidsspråket", från <http://spraakbanken.gu.se/> 2008-11-01

Gallica Bibliothèque Numérique (2007-11-09). "Français 8", ur *Manuscripts [sic] enluminés de la Bibliothèque nationale de France*, 2007-11-09, hämtat från <http://gallica.bnf.fr/> 2007-11-09

Gallica Bibliothèque Numérique (2007-11-09). "Français 60", ur *Manuscripts [sic] enluminés de la Bibliothèque nationale de France*, 2007-11-09, hämtat från <http://gallica.bnf.fr/> 2007-11-09

Gallica Bibliothèque Numérique (2007-11-09). "Français 105 ", ur *Manuscripts [sic] enluminés de la Bibliothèque nationale de France*, 2007-11-09, hämtat från <http://gallica.bnf.fr/> 2007-11-09

Gallica Bibliothèque Numérique (2007-11-09). "Français 122 ", ur *Manuscripts [sic] enluminés de la Bibliothèque nationale de France*, 2007-11-09, hämtat från <http://gallica.bnf.fr/> 2007-11-09

Internet Archive (2001) Diplomatarium Islandicum: Íslenzkt Fornbréfasafn, sem hefir inni a halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og arar skrár, er snerta Ísland ea íslenzka Menn; (1857),2007-06-13, hämtat från <http://www.archive.org> 2008-11-01

Knight, Kevin (2009). "The Catholic Encyclopedia" från <http://www.newadvent.org/> 2008-11-10.

Love to know (2006). Classic Encyclopedia från <http://www.1911encyclopedia.org/> 2008-11-11

Mahoney, Kevin D. (2009) LATdict: A Free Online Latin <=> English Dictionary, från

<http://www.latdict.com/> 2008-11-10

Oxford University (2001). "MS. Selden Supra 57", ur *Early Manuscripts at Oxford University*, 2000, hämtat från <http://image.ox.ac.uk/> 2007-11-14

Oxford University (2001). "MS. Bodl. 264", ur *Early Manuscripts at Oxford University*, 2000, hämtat från <http://image.ox.ac.uk/> 2007-11-14

Roman de la Rose Digital Surrogates of Three Manuscripts (2007-12-14). "Walters 143" ur "*Use the Manuscripts*", 2007-12-14, hämtat från <http://rose.mse.jhu.edu/> 2007-12-14

Statens Historiska museum (2009). "Sök i samlingarna" från <http://www.historiska.se/> 2008-11-10.

St. Johns College (2004). "A.4 Guido de Baysio", ur *Medieval Manuscripts*, 2007-06-20, hämtat från <http://www.joh.cam.ac.uk/library> 2007-12-18

St. Johns College (2004). "B.9 Wace", ur *Medieval Manuscripts*, 2007-06-20, hämtat från <http://www.joh.cam.ac.uk/library> 2007-12-18

St. Johns College (2004). "K.21 Cantica, hymns etc", ur *Medieval Manuscripts*, 2007-06-20, hämtat från <http://www.joh.cam.ac.uk/library> 2007-12-18

Universitätsbibliothek Heidelberg (2007-07-30). "Codex Manesse", ur *Bibliotheca Palatina – digital*, 2007-09-25, hämtat från <http://www.ub.uni-heidelberg.de> 2007-11-21

Whitaker, William (2006) "LATIN-ENGLISH DICTIONARY PROGRAM WORDS - Version 1.97FC", från <http://users.erols.com/whitaker/words.htm> 2008-11-11.

Skriftliga källor

Andersson, Eva I (2006). *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborg universitet.

Bartlett, Robert. red. (2001). *Medieval Panorama*. London: Thames & Hudson Ltd.

Berggren, Gunnel (2002). *Prästens kläder och kyrkans textilier*. Stockholm: Verbum

Blanc, Odile (2002). "From battlefield to Court: The Invention of Fashion in the Fourteenth Century". I Koslin, Désirée G & Janet E. Snyder (Red.) 2002, *The New Medieval Ages: Encountering medieval textiles and dress. Objects, Texts, Images*. New York: Palgrave Macmillan.

Boutell, Charles (1848). *MONUMENTAL brasses and slabs: AN HISTORICAL AND DESCRIPTIVE NOTICE OF THE INCISED MONUMENTAL MEMORIALS OF THE Middle Ages*. London: G. Bell

Carrol-Clark, Susan M. (2005). "Bad Habits: Clothings and Textile References in the Register of Eudes Rigaud, Archbishop of Rouen". I Netherton, Robin & Owen-Crocker, Gale R. (Red.) 2005, *Medieval Clothing and Textiles. Volume I*. Woodbridge: Boydell Press.

Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard och Kay Staniland (2001). *Textiles and Clothings c.*

- 1150-1450. *Medieval finds from excavations in London:4*. Woodbridge: Boydell Press.
- Dahl, Camilla Luise (2005) *Middelalderdragter -Seks arbejdspapirer 2001-2005. WORKPAPERS - tekstilforskning på Middelaldercentret vol. 1*. Nykøbing Falster: Middelaldercentret.
- Erslev, K.R (1901). *Testamenter fra Danmarks middealder indtill 1450*. Köpenhamn: Den gyldendalske boghandel.
- Izbicki, Thomas M (2005). "Forbidden colors in the Regulation of Clerical Dress from the Fourth Lateran Council (1215) to the Time of Nicholas of Cusa (d.1464)". I Netherton, Robin & Owen-Crocker, Gale R. (Red.) 2005, *Medieval Clothing and Textiles. Volume I*. Woodbridge: Boydell Press.
- Henschen, Anna (1992) *Hemmets handarbetslexikon vol.16* . Malmö: Fogtdals Förlag
- Hodges, Laura (2005). *Chaucer and Clothing- Clerical and Academic Costume in the General Prologue to The Canterbury Tales*. Wiltshire: Cromwell Press.
- Hügel, Vera (2005). "paa en Stang Struden efter hannem bære" *Forskning på hetter og struthetter fra Nordens middelalder*. D-uppsats i arkologi. Tromsø: Det samfunnsvitenskapelige fakultet Universitetet i Tromsø.
- Keuls, Eva C. (1993). *The Reign of the Phallus. Sexual Politics in Ancient Athens*. Berkley: University of California Press.
- Kluckert, Ehrenfried (1998). "Gotiskt Måleri". I Toman, Rolf (Red.) 1998, *Gotik Arkitektur; Skulptur; Måleri*. Köln: Könemann.
- Liepe, Lena (2003) *Den medeltida kroppen Kroppens och könets ikonografi i nordiska medeltid*. Lund: Nordic Academic press.
- Lindkvist, Anders (2007). *Bland surcoter, struthättor och cotehardies. En bildanalys av den nordeuropeiska mansdräkten åren 1300-1350*. C-uppsats i Historia. Jönköping: Högskolan för lärande och kommunikation.
- Mandel, Gabriel (1964). *Alla tiders konsthistoria vol. 7: Romanskt och gotiskt bokmåleri*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Netherton, Robin (2005). "The Tippet: Accesory after the fact?". I Netherton, Robin & Owen-Crocker, Gale R. (Red.) 2005, *Medieval Clothing and Textiles. Volume I*. Woodbridge: Boydell Press.
- Newton, Stella Mary (2002). *Fashion in the Age of the Black Prince. A study of the years 1340-1365*. London: Boydell press.
- Nockert, Margareta (1997). *Bockstensmannen och hans dräkt*. Varberg: Hallands läns museer.
- Oldland, John (2007). "The Finishing of English Wollens 1300-1550". I Netherton, Robin & Owen-Crocker, Gale R. (Red.) 2005, *Medieval Clothing and Textiles. Volume III*. Woodbridge: Boydell Press.

Scott, Margret (2003). *Medival Dress & Fashion*. London: The British Library.

Troels-Lund, Fredrik (1939). *Dagligt liv i norden på 1500-talet. Vol. IV. Dräkt och smycken*. Stockholm: Albert Bonnier förlag.

Voronova, Tamara & Sterligov, Andrei (2003). *Western European Illuminated Manuscripts 8th to 16th centuries*. London: Sirrocco.

Østergård, Else (2004). *Woven into the Earth Textiles from Norse Greenland*. Aarhus: Aarhus University press.

Bilagor

Bilaga I Bildexempel som visar medeltida mode.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

Bildlista

1. Man som visar hosor och brokor. Källa: MS. Bodl. 264 (2000) 79r
2. Servitör med lila kjortel. Källa: Luttrellpsaltaren Lutrell-02.jpg (2007-11-14)
3. Man med röd, ledig, fotsid kjortel. Källa: Codex Manesse (2007-11-29) 22v.
4. Man med kjortel försedd med hätta. Källa: Français 8 (2007-11-14) image 29
5. Kung med lila ärmlös surcotte över röd kjortel. Källa: B.9 Wace.(2007-11-14) 55r
6. Man med fotsid, röd surcotte med hätta. Källa: Français 60 (2007-11-14) Image 53.
7. Musikant med randig, åtsittande, kort kjortel, så kallad cotehardie. Källa: MS. Bodl. 264 (2000) 127v
8. Kistbärare med blå cotehardie med knappar framtill och på ärmarna. Källa: MS. Bodl. 264 (2000) 104v
9. Bonde med lila hätta med kort strut. Källa: Luttrellpsaltaren (2007-11-14) Lutrell-06.jpg.
10. Man med blå hätta med lång strut. Källa: Français 122 (2007-11-14) image 54

11.

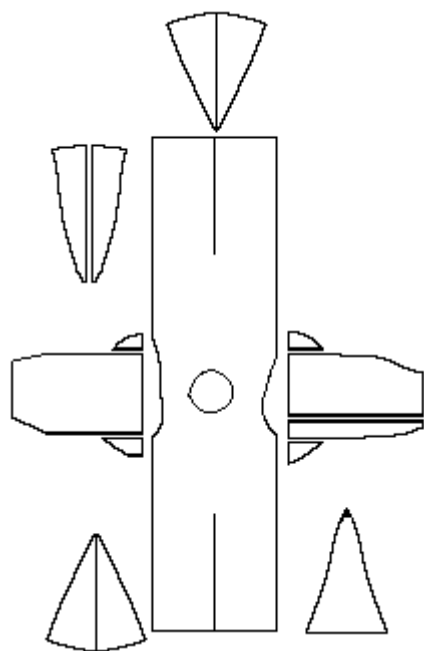
12.

13.

14.

11. Man med gul mantel knäppt med ett spänne. Källa: Källa: Liepe (2003) s.109 fig.31.
12. Jägare med kort mantel eller kappa med sidoslitsar. Källa: Codex Manesse (2007-11-14) 14v
13. Jude med blå mantel med sidoslitsar och päls slag. Källa: Codex Manesse (2007-11-14) 355r.
14. Akademiker med lila gardecorps. Källa: A.4 Guido de Baysio (2006-06-30) 46v.

Bilaga II

1.

Bildlista.

1. Bockstensmannens kjortel, 1300-tal. Källa: Olsson (2003) ”The Bocksten Bog Man”